

UNIVERZITA PALACKÉHO V OLOMOUCI

Filozofická fakulta

Katedra politologie a evropských studií

Bc. Daniel Vymětalík

Disidenti v SSSR: Ideologická orientace Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna

Diplomová práce

Vedoucí diplomové práce:

prof. PhDr. Jiří Lach, M.A., Ph.D.

Olomouc 2020

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že diplomovou práci na téma Disidenti v SSSR: Ideologická orientace Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna jsem vypracoval samostatně a s pomocí literatury uvedené v seznamu

V Olomouci dne 5. 5. 2020

Bc. Daniel Vymětalík

.....

Poděkování

Děkuji panu prof. PhDr. Jiřímu Lachovi, MA, Ph.D. za trpělivost a rady, které mi poskytl v průběhu psaní této práce.

Obsah

1. Úvod	5
2. Vývoj SSSR od poloviny 60. let.....	13
2.1 Podoba disentu v období Brežněva	17
2.2 Andrej Dmitrijevič Sacharov.....	24
2.2 Alexandr Isajevič Solženicyn	36
3. SSSR za vlády Michaila Gorbačova	47
3.1 Podoba disentu v období Perestrojky	51
3.2 Andrej Dmitrijevič Sacharov	53
3.2 Alexandr Isajevič Solženicyn	61
4. Ideologická identifikace a komparace myšlenkových pozic obou disidentů.....	68
4.1 Andrej Sacharov.....	68
4.2 Alexandr Solženicyn.....	70
4.3 Komparace myšlenkových pozic obou disidentů	72
5. Závěr	78
6. Literatura	83
7. Abstrakt	91

1. Úvod

Tato práce se věnuje disidentům v Sovětském svazu. Již zde však naráží na své první omezení, kterým je fakt, že disidentů a jiných lidsko-právních aktivistů působilo v Sovětském svazu mnoho, popřípadě vyvíjelo svou aktivitu v zahraničí. Opozicí proti režimu nebyli jen ti, kteří bojovali za ochranu lidských práv nebo reformu systému, ale také představitelé nejrůznějších nacionálních a náboženských hnutí. V Sovětském svazu tak existovalo například Ukrajinské národní hnutí, Litevské národně religiózní hnutí, Estonské národně demokratické hnutí, Gruzínské národní hnutí, Hnutí Krymských Tatarů, které bojovalo za jejich návrat na Krym, hnutí Sovětských Němců za právo na emigraci do SRN, Židovské hnutí usilující o výjezd do Izraele, hnutí Baptistů-Evangelíků či pravoslavné hnutí a mezi nimi také Ruské národní hnutí. Navíc i politická opozice vůči režimu byla heterogenní a kritizovala vládnoucí režim z odlišných ideologických pozic. Disidentské hnutí bylo tedy značně široké a jeho celkové představení v jedné práci je proto nemožné. Z toho důvodu práce se omezuje pouze na dva disidenty a to na Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna. Hlavní důvod, proč byli vybráni právě tito dva kritici režimu, spočívá v tom, že jde o velmi známé osobnosti. Oba disidenti výrazně pronikli do povědomí díky své profesi a činnosti. Alexandr Solženicyn byl známým spisovatelem, který ve svých dílech poukázal na praktiky komunistického režimu a obdržel Nobelovu cenu za literaturu. Andrej Sacharov byl významným sovětským fyzikem, který se podílel na tvorbě vodíkové bomby a posléze se dal na lidsko-právní a pacifistickou činnost, za což také obdržel ocenění a to Nobelovu cenu za mír. Mimo jiné sám Evropský parlament uděluje osobám bojujícím za lidská práva Sacharovovu cenu za svobodu myšlení. A. Sacharov i A. Solženicyn jsou tedy významné osobnosti, které si zvýšenou akademickou pozornost zaslouhují. V českém prostředí však chybí dostatek literatury, která by se věnovala těmto osobnostem z ideologického hlediska a vůbec disidentskému hnutí v Sovětském svazu. Tento nedostatek se daná práce pokusí alespoň částečně napravit zaměřením se na výše zmíněné dvě osobnosti, především na rozbor jejich textů a jiných děl z ideologického hlediska. Rovněž důvodem pro výběr tohoto tématu byl zájem autora o historii zemí střední a východní Evropy, hlavně Ruska. Nedostatek pozornosti věnované disidentskému hnutí v českém akademickém prostředí, značná šířka vybraného tématu a autorita obou disidentů byly tedy rozhodujícím motivem pro konečný výběr. Práce si klade následující výzkumnou otázku: Jaká byla jejich ideologická orientace v úvahách nad ideálním státním zřízením? V souladu s výzkumnou otázkou, práce se snaží nejprve identifikovat ideologickou orientaci

dvou vybraných disidentů. Protože se práce věnuje dvěma osobám, klade si proto i druhou výzkumnou otázku a tou je srovnat jejich politické názory k určitým otázkám. Při hledání odpovědi na stanovenou výzkumnou otázku, práce zakládá na těchto hypotézách:

H1: Alexander Solženicyn byl přesvědčením tradicionalista a konzervativec, zatímco Andrej Sacharov byl liberálně orientovaný, tzv. zapadník

H2: Liberální názory Andreje Sacharova se formovaly pod vlivem závodů ve zbrojení

H3: Solženicinovy konzervativní názory byly ovlivněny z velké části morální devastací sovětské společnosti

H4: Myšlenky Andreje Sacharova nějak ovlivnily změny, které se odehrály v tehdejším SSSR na konci 80 let.

Diplomová práce je rozdělena do tří kapitol, jednotlivé kapitoly pak minimálně do jedné podkapitoly. První kapitola popisuje vývoj v Sovětském svazu od nástupu Leonida Brežněva do čela SSSR, tedy od roku 1964, až do roku 1985, kdy do vedení SSSR přichází Michail Gorbačov a začíná další nová etapa. Cílem tohoto shrnutí má být popis společensko politické situace, ve které dva vybraní ale i jiní disidenti působili a na základě tohoto shrnutí vysvětlit, proč se v daném období sovětských dějin objevil disent, jehož podobu a formování popisuje první podkapitola. Ve druhé, nejdůležitější podkapitole se již práce zabývá dvěma vybranými kritiky režimu, Andrejem Sacharovem a Alexandrem Solženicynem. Tato část práce začíná vysvětlením kontextu, ve kterém se obě postavy staly součástí disidentského hnutí a poté líčí jejich působení a tvorbu v dané etapě, kterou dává do souvislosti s výše pospaným vývojem v Sovětském svazu. Druhá kapitola popisuje vývoj v Sovětském svazu za vlády Michaila Gorbačova a události, které vedly k rozpadu Sovětského svazu. Stejně jako v předchozí kapitole, i tady první podkapitola popisuje podobu disentu v dané epoše, především, co udělal M. Gorbačov, že se znovu objevil disent a opozice vůči režimu. Klíčová je pak pro účely této práce druhá podkapitola, protože ta se zaměřuje na obě postavy, jejich

činnost a publikace v dané éře, která je podobně jako v předchozí části propojena s vývojem v Sovětském svazu. Ve třetí kapitole práce poskytuje odpověď na výzkumné otázky, tedy, jaká byla jejich ideologická orientace v úvahách nad ideálním státním zřízením a kde se jejich postoje lišily. Na základě této výzkumné otázky, práce nejprve určí ideologickou orientaci v jejich úvahách nad reformami státního zřízení a poté poukáže na podobnosti či odlišnosti v jejich názorech a úvahách.

Časové vymezení je u jednotlivých kapitol a podkapitol odlišné. První kapitola, která popisuje vývoj v Sovětském svazu za Brežněva, časově spadá od první poloviny 60. let až do nástupu Michaila Gorbačova do čela SSSR v roce 1985. Její dvě podkapitoly věnující se podobě disentu v té době a dvěma vybraným postavám, rovněž spadají do tohoto období. Druhá kapitola zaměřující se na vývoj v Sovětském svazu v období M. Gorbačova se také překrývá s obdobím vlády M. Gorbačova, obdobím Perestrojky a posledními léty SSSR, ovšem podkapitola věnující se působení Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna místy zasahuje i mimo zkoumané období. To se týká hlavně A. Solženicyna, jelikož A. Solženicyn krátce po rozpadu Sovětského svazu vydal ještě další dvě díla, která navazovala na předchozí díla a dokončil v nich výklad svých politických a státoprávních názorů, nezbytných pro cíle této práce.

Práce představuje kvalitativní výzkum. Metodologicky se jedná o případovou studii, pro kterou je charakteristické studium jednoho případu, popřípadě několika málo případů. V tomto případě se jedná o studium dvou vybraných sovětských disidentů, tedy Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna.

Při psaní práce byl k dispozici dostatek zdrojů. Nejrozsáhlejší byla literatura zabývající se Sovětským svazem. Z ruskojazyčných pramenů práce čerpá z knihy ruského historika Andreje Zubova *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Dílo Andreje Zubova zachycuje dějiny Sovětského svazu od roku 1939 až do období postsovětského Ruska. Obsahově se jedná o rozsáhlé dílo, které poskytuje objektivní informace o Sovětském svazu, potřebné pro účely této práce. Svým obsahem je tak dobrá i pro laického čtenáře. Co je však třeba vytknout na této knize, je fakt, že se zaměřuje na vývoj od konce 30. let, značně širokou etapu ruských, respektive sovětských dějin a tím pádem méně pozornosti je věnováno zkoumanému období SSSR. Z další ruskojazyčné literatury zde byla použita například kniha ruského historika Vladimíra Sorgina pod názvem *Politicheskaja istorija sovremennoj Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina*, kniha *Istorija sovremennoj Rossii: Istoki i uroki poslednejj rossijskoj modernizacii (1985–1999)* vydanou Nadací pro soudobé dějiny, nakladatelstvím Moskevské university a kniha ruského historika Rudolfa Pichoji *Sovetskijj Sojuz: istorija*

vlasti. 1945–1991. Z českého prostředí byla citována kniha Dějiny Ruska od nakladatelství Lidové noviny. Daná kniha se však věnuje nejen sovětským dějinám, ale i starším ruským dějinám, které jsou pro účely této práce nepotřebné, takže tato kniha posloužila jen jako vodítko, což znamená, že dala pouze základní, ale potřebné informace. Daleko cennější a obsáhlejší informace týkající se například odzbrojovacích jednání, reforem realizovaných v rámci Perestrojky či samotného rozpadu Sovětského svazu pak poskytla ostatní díla, mezi nimi například kniha českých historiků Bohuslava Litery, Jiřího Vykoukala a Miroslava Tejchmana pod názvem *Východ - Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989* a na něho navazující publikace *Od Stalina ke Gorbačovovi: Mezinárodní postavení a politika komunistické supervelmoci 1945–1991*. Obě díla se věnují dané zemi ve druhé polovině 20. století, proto je lze považovat za přínosnější. Zvláště posledně zmíněná kniha, jak vyplývá z názvu, byla velmi důležitá pro shrnutí zahraniční politiky Sovětského svazu. Nedostatek obou knih spočívá v tom, že se informačně překrývají, posledně zmíněná kniha totiž poskytuje podobné informace jako předchozí, především co se týče zahraniční politiky Sovětského svazu sledovaného období. Hlavní rozdíl tkví v tom, že posledně jmenovaná kniha je podrobnější a sleduje zahraničně politické cíle SSSR již od Stalina, nicméně *Východ - Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989* se v jednotlivých kapitolách zaměřuje i na jednotlivé země Sovětského bloku. Jak zahraniční politika SSSR před obdobím Brežněva, tak vývoj v jednotlivých socialistických státech přitom nejsou potřebné pro cíle této práce. Důležité informace související se zahraniční politikou SSSR druhé poloviny 80. let včetně odzbrojovacích poskytl ještě článek *Novoe myshlenie» vo vneshnejj politike sssr (1985-1991)* od Alexandra Barsenkova. Práce také neopomíjí díla, která se zabývají nikoli Sovětským svazem po celou druhou polovinu 20. století, ale jen určitou etapou spojenou s konkrétní osobou generálního tajemníka. Takovým příkladem je kniha *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu* od Martina Nováka, soustřeďující se vyloženě na Sovětský svaz v období Brežněva, jeho domácí, ale i zahraniční politiku. V dané knize autor podal velmi kvalitní informace, ovšem problémem zůstává literatura, jejíž počet neodpovídá dvoust stránkové monografii. Co se týče vývoje Sovětského svazu na konci 80. let a těsně před jeho rozpadem, zde práce získává informace z knihy Milana Syrůčka, českého novináře a odborníka na ruské americké vztahy, *Michail Gorbačov: uchránil Prahu od krveprolití? Z dalších děl je třeba zmínit ještě monografii anglického historika Martina Malii pod názvem *Sovětská tragédie: Dějiny socialismu v Rusku v letech 1917–1991*. Nechyběla však ani anglosaská literatura. Pro zachycení vnitropolitického vývoje v Sovětském svazu práce čerpá z knihy *Russia's Path from Gorbachev to Putin: The Demise of the Soviet System and the New Russia* od Davida*

Kotze. Pro získání informací týkající se zahraniční politiky z anglosaské literatury jako zdroj informací posloužily tři knihy: *Cold war to détente 1945-85* od Colina Browna, monografie Waltra LaFebera *America, Russia and the Cold War 1945 – 1990* a *Soviet foreign policy since World War II*. napsanou Josephem Nogee a Robertem H. Donaldsonem, z nichž nejhodnotnější informace poskytla posledně zmíněná.

Méně literatury, v porovnání s odbornou literaturou týkající se dějin Sovětského svazu, již bylo k dispozici pro představení podoby disentu v jednotlivých, práci zkoumaných etapách. Hlavním zdrojem v této části práce byla kniha ruského historika Alexandra Šubina, *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Důležitým zdrojem informací byla také publikace ruské disidentky Ludmily Alexejevny *Istorija inakomyслиja v SSSR: Novejjshijj period*, která se informačně překrývá s výše uvedeným dílem Alexandra Šubina. Slabostí obou knih je však absence popisu podoby disentu ve druhé polovině 80. let, v období Perestrojky. Pro tento účel práce čerpá opět z díla Ludmily Alexejevny, *Istorija pravozashhitnogo dvizhenija v Rossii: sovetskijj period*. Tato kniha od Ludmily Alexejevny nabízí podobné informace, jako předchozí dílo užité v první kapitole, nicméně liší se v tom, že zatímco předchozí kniha se nevěnuje disentu v období Perestrojky, tato kniha uděluje menší pozornost i tomuto období a snaží se tak vysvětlit, jak Gorbačovovo vedení umožnilo znovuobjevení disentu. V rámci zhodnocení literatury nelze opomenout, že *Istorija inakomyслиja v SSSR: Novejjshijj period* popisuje nejen hnutí na obranu lidských práv, ale také národnostní či náboženská hnutí jednotlivých svazových republik či národností Sovětského svazu. Kniha tak může být základním zdrojem informací pro další výzkumy zaměřené na protirežimní opozici z řad jednotlivých národnostních hnutí. Jako zdroj informací o disentu v této epoše posloužila i monografie *Revolutionary Passage: From Soviet to Post-Soviet Russia, 1985-2000* od Marca Garcelona. Jako doplněk posloužil Slovník disidentů vydaný Ústavem pro studium totalitních režimů, nicméně ten ale poskytnul informace týkající se jejich působení a života. Práce se sice nezabývá životopisem vybraných disidentů, ovšem jejich tvorbu bylo třeba zařadit do kontextu jejich životopisu. Právě tomuto účelu napomohl výše připomenutý slovník. Z českého prostředí o disentu pojednává kolektivní monografie *Dominový efekt: opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989* vydaná Petrem Blažkem a Jaroslavem Pažoutem. Tato monografie má několik kapitol. Bohužel pouze první kapitola se zaměřuje na disidentské hnutí v Sovětském svazu. V porovnání s monografiemi A. Shubina či Ludmily Alexejevny tak poskytla mnohem méně informací pro účely této práce a posloužila spíše jako doplněk zdrojů.

Pro odpověď na otázku, jaká byla Sacharovova a Solženicynova ideologická orientace, práce rozebírá jejich díla, především články, ovšem nezůstává jen u článků, analyzuje i jiné rukopisy, texty či proslovy a vystoupení vybraných dvou kritiků režimu. V případě rozboru děl Andreje Sacharova, jde o texty napsané od konce 60. let až do jeho smrti v roce 1989. Celkově analyzované články a jiné texty A. Sacharova byly jasné a srozumitelné a posloužily tak k určení ideologické identifikace výše jmenovaného disidenta. Sacharovovy eseje odkazují k aktuálním událostem, ke kterým se vyjadřují, k Helsinské konferenci, sovětské intervenci do Afganistanu či přeměněm sovětské společnosti druhé poloviny 80. let. V nich A. Sacharov prokázal nejen znalosti domácí a mezinárodní politiky, ale také znalosti aktuálních problémů své země včetně způsobů jejich řešení. S ohledem na životopis a činnost Andreje Sacharova v kontextu jeho životopisu a vývoje v Sovětském svazu, lze jeho tvorbu dělit na články, které napsal před rokem 1980, články, které napsal během svého vnitřního exilu v Gorkém letech 1980 až 1986 a články, které napsal po svém návratu z vnitřního exilu od roku 1987. První období Sacharovovy disidentské aktivity začíná v roce 1968 napsáním eseje Úvahy o pokroku, mírové koexistenci a intelektuální svobodě a končí pak jeho nucenou deportací do města Gorký v roce 1980. V dané eseji A. Sacharov naznačil svou programovou orientaci, na kterou navázal v dalších dílech. Co se týče další tvorby a jiných děl, které A. Sacharov zveřejnil v dané době, práce rozebírá Dopis předsednictví vlády a strany, který Sacharov napsal dva roky po vydání Úvah a Memorandum z počátku 70. let, v němž A. Sacharov vyjmenoval potřebné změny v politické, hospodářské a sociální oblasti. Svou nejrozsáhlejší práci vydal rovněž v tomto období, v roce 1975. Tou byla kniha Moje země a svět. Není přitom opomenuta ani Sacharovova Nobelovská lekce. Posledním dílem z dané etapy je článek Strach a naděje, který napsal v roce 1977. Tvorba v průběhu nuceného pobytu v Gorkém odrážela tehdejší situaci. A. Sacharov nejprve napsal Otevřený dopis o Afganistanu, v němž prezentoval plán, jak uregulovat Afgánskou krizi, článek Co musí udělat Spojené státy a Sovětský svaz pro záchranu míru a poté stať Nebezpečí termojaderné války. Od nástupu M. Gorbačova do čela SSSR, kdy Sacharov i jiní oponenti režimu se směli vrátit, se dostáváme ke třetí fázi jeho tvůrčí aktivity. V tomto období jsou nejdůležitějšími zdroji články Nové politické je nezbytné a Nevyhnutelnost perestrojky. Oba články byly opublikovány v roce 1987, respektive 1988 a reflektují politické změny, které v té době proběhly v Sovětském svazu, přičemž A. Sacharov v nich vyjadřuje plnou podporu reformám a v některých oblastech dokonce navrhuje vlastní reformní návrhy. Na závěr práce uděluje pozornost i projektu nové Ústavy SSSR, kterou A. Sacharov předložil na konci svého života.

Stejně jako u Andreje Sacharova i v případě Alexandra Solženicyna lze rozdělit jeho tvorbu do dvou až tří skupin. První skupina zahrnuje články opublikované ještě v Sovětském svazu. Do druhé skupiny patří díla zveřejněná během jeho pobytu v exilu a třetí skupina zahrnuje tvorbu, která sice vyšla až po rozpadu Sovětského svazu, nicméně navazují na některá předchozí díla a pro účely práce jsou důležitá, jelikož v nich dokončil výklad svých názorů a státoprávních postojů. Nutno doplnit, že práce se zaměřuje výlučně na Solženicynovu tvorbu politického charakteru, to znamená, že zkoumá obsah článků, proslovů a jiných děl, v nichž vyjadřuje své společensko politické názory, své vize politiky a společnosti. Proto se nevěnuje zbývajícím literárním dílům a románům, jelikož cílem práce je ideologická identifikace obou disidentů, nikoli rozbor uměleckého textu. Solženicynova díla z první skupiny představují texty opublikované na konci 60. let a na počátku první poloviny 70. let, z nich nejdůležitější Dopis vůdcům Sovětského svazu, který Solženicyn napsal v září 1973. Ten představuje hlavní programový dokument, v němž naznačil svou ideologickou orientaci a programové směřování, co se týče jeho názorů na reformu systému. Práce také neopomíjí esej Při návratu dýchaní a vědomí, započatou již v roce 1969 jako reakce na Sacharovovy Úvahy a dokončenou v roce 1973 a stať Lítost a sebeomezení jako kategorie národního života naspanou v listopadu 1973. V porovnání s Dopisem vůdcům Sovětského svazu, posledně jmenované eseje byly sice méně důležité, nicméně také poskytly důležité informace nezbytné k identifikaci jeho politických postojů. Stranou nezůstává ani Dopis čtvrtému Sjezdu sovětských spisovatelů, odeslaný již v roce 1967, v němž vystoupí proti cenzuře. Ten sice nepojednává o jeho politických názorech, ovšem do práce byl zařazen z toho důvodu, že od jeho odeslání je Solženicynovo jméno spojeno s aktivním odporem proti režimu. Z období od února 1974, od doby, kdy Solženicyn pobýval v emigraci z důvodu vyhoštění ze své země, práce odkazuje hlavně na proslovy a jiná vystoupení, která přednesl v jednotlivých hostitelských zemích. Práce se v této fázi zaměřuje hlavně na jeho vystoupení před představiteli americké odborové federace ve Washingtonu a New Yorku, kde vystoupil v roce 1975, a na jeho vystoupení v Harvardu v roce 1978. Pokud jde o zbýající tvorbu tohoto období, v té době vydal pouze dva články, první z nich Čím hrozí Americe nesprávné pochopení Ruska opublikovaný na počátku 80. let. V roce 1990 pak napsal svůj druhý článek, který mu opublikovala Komsomolská pravda pod názvem Jak znovu uspořádat Rusko, který lze považovat jako druhý nejdůležitější programový dokument. Jeho napsání totiž odpovídá časovému kontextu a tak Solženicyn prezentuje konkrétní plán na přestavbu země a to jak z teritoriální podoby, tak z politicko-institucionálního hlediska i z hlediska ekonomického systému budoucího Ruska. Tato Solženicynova esej je důležitá rovněž v tom, že navrhuje

další možnost, jak transformovat v té době již rozpadající se Sovětský svaz. Ačkoliv tato varianta byla téměř nereálná, posloužila jako inspirace pro ruské nacionalisty. Na závěr práce ještě obrací pozornost na esej Ruská otázka na konci 20. století a monografii Rusko v troskách. Přestože obě díla vyšla až po rozpadu Sovětského svazu, Solženicyn v nich dokončil výklad svých názorů a pro účely této práce posloužily k upřesnění jeho ideologického zařazení. Z analyzované tvorby bylo snadné zjistit jeho politicko ideologické názory a postoje, a proto i vybranou tvorbu Alexandra Solženicyna lze charakterizovat jako srozumitelnou. Ve zkoumané tvorbě Solženicyn prokázal svůj negativní postoj ke komunistickému režimu a lásku k tradicionalistickému Rusku.

2. Vývoj SSSR od poloviny 60. let

SSSR v době vlády Leonida Brežněva

V říjnu 1964 byl zbaven všech politických funkcí včetně funkce prvního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu Nikita S Chruščov. Jeho nástupcem na postu prvního tajemníka a posléze generálního tajemníka se stal Leonid Ilič Brežněv.¹ Tím začala další nová epocha v dějinách Sovětského svazu. Ta bývá označována jako období neostalinizmu, éra stagnace či období zlaté stability a hojnosti.

Jak bylo výše upomenuto, režim je označován jako neostalinistický. Ve společnosti tak dochází k pozastavení kritiky Stalina a kultu osobnosti vůbec. Na XXIII. sjezdu KSSS, který se konal na jaře 1966, byl položen hlavní důraz na pozitivní stránky stalinské minulosti. Přímoú kontinuitu se „slavnou“ minulostí naznačovalo obnovení funkce generálního tajemníka ve straně, jež kdysi náležela Stalinovi.² Tou se nyní pyšnil Brežněv.³ Masové čistky a deportace již ale neprobíhaly. Fyzický teror byl nahrazen psychickým. Režim se i nadále hlásil ke komunistické ideologii, tu ale doplňoval sovětským nacionalismem, který vycházel z říjnové revoluce a vítězství v druhé světové válce.⁴

Pro účely této práce je velmi důležitá zahraniční politika, která se nesla ve znamení politiky détente neboli uvolňování napětí. Jednu z příčin této politiky zaměřené na zmírnění napětí lze shledat ve vnitřních problémech Sovětského svazu. Hospodářské problémy, zejména neúspěch pětiletky z let 1966 až 1970 spolu s potřebou západních technologií a obilovin a do toho špatné vztahy s Čínou, vyústily v přijetí nové zahraničně politické doktríny ve vztahu k západu, která byla poprvé prezentována na 24. sjezdu KSSS.⁵ Udržování mohutného jaderného arzenálu na asijské hranici bylo tedy nevyhnutelným důsledkem a tak zmírnění napětí se západem mělo Sovětskému svazu uvolnit ruce na evropské půdě.⁶ Nelze opomenout, že cílem uvolňování napětí nemělo být v žádném případě překonání dichotomie

¹ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu*. Praha: Epocha, s. 75.

² Švankmajer, Milan. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 380.

³ Avtorkhanov, Abdurakhman. 1980. *Sila i bessilie Brezhneva: politicheskie ehtjudy*. Frankfurt/Main : Possev-Verlag, s. 19.

⁴ Vydra, Zbyněk et al. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 379.

⁵ LaFeber Walter. 1991. *America, Russia and the Cold War 1945 – 1990*. New York: McGraw-Hill, s. 268-269.

⁶ Vydra, Zbyněk et al. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 385.

mezi kapitalismem a socialismem, pouze mírová koexistence dvou systémů, nikoli věčný mír a namísto soupeření na půdě Evropy, soupeření o vliv v nově etablovaných státech třetího světa.⁷ A samozřejmě poválečné uspořádání Evropy mělo zůstat nezpochybnitelné. V případě vážného ohrožení svých zájmů byla sovětská strana připravena použít sílu, jak se stalo v případě Československa, přičemž invaze do Československa byla ospravedlňována tzv. Brežněvovou doktrínou, podle které si Moskva vyhrazovala právo zasáhnout tam, kde by byla narušena jednota socialistického tábora.⁸

Jedním z projevů této politiky uvolňování napětí byly pravidelné summity představitelů obou velmocí, které skončily uzavřením dohod. V polovině října 1971 L. Brežněv pozval amerického prezidenta Richarda Nixona k návštěvě SSSR. První velmocenský summit L. Brežněva a R. Nixona se konal ve dnech 22. až 30. května 1972 v Moskvě. Tématem summitu byla především vietnamská válka a dohoda SALT 1, která byla také uzavřena. Součástí Moskevského summitu bylo rovněž několik dohod, které se týkaly spolupráce v oblasti vědy, zdravotnictví, ochrany životního prostředí a také obchodní výměny, pro jejíž potřeby byla vytvořena společná obchodní komise.⁹ V červnu 1973 L. Brežněv navštívil Spojené státy a výsledkem této návštěvy bylo 11 smluv, z nichž tři se týkaly jaderné oblasti. Byla také uzavřena dohoda o odvrácení jaderné války, v níž obě strany přijaly závazek, že v případě nebezpečí vzniku jakéhokoliv konfliktu se budou navzájem informovat.¹⁰ V červnu 1974 pak R. Nixon navštívil Moskvu, nicméně toto setkání představitelů obou velmocí nepřineslo žádné výsledky a hlavní jednání se točila kolem připravované dohody SALT 2. Gerald Ford, nástupce prezidenta R. Nixona, navštívil SSSR v listopadu 1974, kdy na setkání ve Vladivostoku byly schváleny limity na počty strategických zbraní. Podle této dohody, každá strana mohla mít ve výzbroji maximálně 2400 nosičů strategických zbraní, z toho maximálně 1320 mohlo být vybaveno několika samostatné naváděnými hlavicemi. Své přebytečné nosiče musel Sovětský svaz zlikvidovat. Summit ve Vladivostoku byl však summitem posledním. V důsledku zhoršování vztahů mezi oběma velmocemi byla zrušena Brežněvova návštěva ve Washingtonu. Mezitím se hroutily proamerické režimy v Laosu a Kambodži. Sovětský svaz využil toto oslabení ve svůj prospěch vyšším angažmá na africkém kontinentu, kde intervenoval s použitím kubánských

⁷ Wallensteen, Peter. 1985. American-Soviet Detente: What Went Wrong? *Journal of Peace Research* 22 (1): 3-4.

⁸ Brown, Colin, Peter J. Mooney. 1987. *Cold war to détente 1945-85*. London: Heinemann Educational Books, s. 139.

⁹ Noguee, Joseph a Robert H. Donaldson. 1984. *Soviet foreign policy since World War II*. New York: Pergamon, s. 262-264.

¹⁰ Tamtéž, s. 265-266.

vojsk. Zhoršování vztahů bylo načas zastaveno společným letem kosmických lodí Sojuz – Apollo a Konferencí o bezpečnosti a spolupráci v Evropě.¹¹

Projevem politiky détente byla také zvýšená obchodní výměna mezi západem a Sovětským svazem. Jak již bylo zmíněno, právě z ekonomických důvodů Sovětský svaz potřeboval pomoc západních států. Zejména západní obilí bylo Sovětskému svazu potřebné, aby mohl čelit nebezpečí nedostatku potravin. Vážná neúroda v roce 1972 donutila Moskvu okamžitě po moskevském summitu nakupovat ve Spojených státech obrovská kvanta obilí.¹² Tyto nákupy obilí a technologií měly za následek zvýšení sovětsko-amerického obchodu. Právní základnou vzájemného obchodu měla být obchodní smlouva z října 1972. Americký Kongres však prostřednictvím tzv. Jackson-Vannikův dodatku odmítl udělit Sovětskému svazu doložku nejvyšších výhod, dokud nedojde k uvolnění emigrace sovětských Židů ze SSSR. Pro Sovětský svaz byla celá záležitost z ideologických, politických, ale hlavně z ekonomických důvodů velice nepříjemná a jen podtrhovala zcela odlišný přístup k otázce lidských práv. Moskva proto obvinila Spojené státy ze zasahování do vnitřních záležitostí a v lednu 1975 obchodní dohodu vypověděla.¹³ Nicméně americké a západoevropské úvěry spolu s velkým rozmachem obchodu a přísunem západních technologií podepřely stagnující ekonomiku SSSR i jeho východoevropských satelitů.¹⁴

Vrcholem této politiky byla Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě, která se konala od 30. července do 1. srpna 1975 v Helsinkách za účasti 33 nejvyšších představitelů států a vlád Evropy, USA a Kanady. V průběhu jednání účastníci konference se plně shodli v otázkách obchodní, technologické a průmyslové spolupráce, které tvořily obsahovou náplň tzv. druhého koše. To bylo z výše zmíněných důvodů velmi důležité pro sovětskou stranu. Naopak výhrady měla sovětská strana v zásadách prvního koše, nicméně nejvíce oponovala ustanovením z třetího koše o zásadách humanitární spolupráce, dodržování lidských práv a svobodné výměny informací. L. Brežněv posléze podepsal Závěrečný akt v původně připravené podobě. Mezi základní teze tohoto dokumentu náležely svrchovaná rovnost států, zdržení se hrozby silou nebo použití síly, neporušitelnost hranic, územní celistvost, nevměšování se do vnitřních záležitostí, respektování lidských práv a základních svobod, včetně svobody smýšlení, svědomí, náboženství a přesvědčení. Stárnoucí sovětský vůdce v

¹¹ Litera, Bohuslav, Miroslav Tejchman, Jiří Vykoukal. 2000. *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha: Libri, s. 509-510.

¹² Noguee, Joseph a Robert H. Donaldson. 1984. *Soviet foreign policy since World War II*. New York: Pergamon, s. 264.

¹³ Tamtéž, s. 264.

¹⁴ Tamtéž, s. 507.

Helsinkách triumfoval. Západ nejen oficiálně uznal poválečné rozdělení Evropy, ale přijal i doktrínu o omezené suverenitě moskevských satelitů.¹⁵

Politika detente pokračovala i za prezidenta Jimmy Cartera ve druhé polovině 70. let, navzdory sovětskému porušování zásad třetího koše. Vedla se jednání o dohodě SALT 2, k jejímuž podepsání nakonec došlo ve Vídni v červnu 1979 při setkání obou státníků.¹⁶ Ovšem v té době již vývoj směřoval ke konci politiky uvolňování napětí, k čemuž zásadně přispěla aktivita Sovětského svazu ve třetím světě. Jak bylo zmíněno, bipolární soupeření mezi oběma supervelmocemi mělo probíhat právě ve třetím světě. Sovětský svaz se angažoval v Latinské Americe, kde podporoval například Kubu, v arabském světě, kde podporoval Sýrii, Egypt či Lýbii, dále v Jihovýchodní Asii, kde hlavním spojencem a příjemcem pomoci Sovětského svazu byl Vietnam¹⁷ a ve druhé polovině 70. let Sovětský svaz zakotvuje na africkém kontinentu. V Africe Sovětský svaz podporoval nejprve Somálsko, potom Etiopie se stala dalším spojeneckým státem Sovětského svazu a od konce roku 1975 intervenoval prostřednictvím kubánských vojsk do bojů v Angole.¹⁸ Nakonec Sovětský svaz obrátil pozornost na Afganistan, kde vojensky přímo intervenoval s cílem podpořit spřátelený režim. Tím skončilo detente. V reakci na sovětskou agresi vyhlásil americký prezident J. Carter obchodní embargo na některé zboží vyvážené do Sovětského svazu, především obiloviny a technologie a senát odmítl ratifikaci smlouvy SALT-2, podepsané v minulém roce.¹⁹

Tato éra končí 10. listopadu 1982 smrtí Leonida Brežněva. Jeho nástupcem se stal Jurij Andropov. Ten ve funkci strávil jen krátkou dobu kvůli svému zdravotnímu stavu a po jeho smrti v únoru 1984 na jeho funkci nastoupil Konstantin Černěnko. K. Černěnko se však nacházel v podobné situaci jako J. Andropov. Ke změnám dochází až v březnu 1985, po smrti K. Černěnka. Na post generálního tajemníka Komunistické strany Sovětského svazu byl zvolen 11. března 1985 reformátor Michail Gorbačov.²⁰

¹⁵ Nálevka, Vladimír. 2003. *Studená válka*. Praha: Triton, s. 187-188.

¹⁶ McMahon, Robert. 2003. *The Cold War: A Very Short Introduction*. Oxford: University Press, s. 140.

¹⁷ Švankmajer, Milan. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 381-382.

¹⁸ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremle*. Praha: Epoque, s. 190-192.

¹⁹ Brown, Colin, Peter J. Mooney. 1987. *Cold war to détente 1945-85*. London: Heinemann Educational Books, s. 182-184.

²⁰ Tamtéž, s. 214-220.

2.1 Podoba disentu v období Brežněva

Výše pospaná vnitřní i zahraniční politika vedla k tomu, že již na počátku období Brežněva se objevily první proti režimní aktivity. Jak bylo výše zmíněno, Brežněvův režim bývá označován jako neostalinistický. A právě obavy z plné rehabilitace Stalina vedly k tomu, že se zformovala široká koalice liberální inteligence, jejímž cílem bylo nedopustit rehabilitaci Stalina. Na konci 60. let řada spisovatelů, intelektuálů a disidentů zaslala kolektivní i individuální dopisy, v nichž se obracela k sovětskému vedení s touto žádostí.²¹ Hlavní důvod, proč snaha očistit Stalina vedla k aktivismu veřejnosti, spočívá v tom, že lidé uvěřili v 20. sjezd KSSS, od něhož je datován proces destalinizace. A byla to právě rehabilitace bývalého generálního tajemníka, která vyvolala obavy, že despotie a krvavý teror by se mohly do Ruska znovu vrátit.²² Anti stalinistická kampaň však nebyla úspěšná. Zesílení represí na konci 60. let vedlo k tomu, že antistalinismus jako sjednocující element ztratil svou atraktivitu. Nicméně ti, kteří pokračovali ve svém aktivismu, se začali dovolávat lidských práv,²³ přičemž lidsko-právní hnutí dostalo možnost velmi brzy na sebe upozornit. Na podzim 1965 došlo k zatčení spisovatelů Andreje Siňavského a Julia Daniela za to, že opublikovali své dílo v zahraničí pod pseudonymem. 5. prosince 1965 se pak konala demonstrace na Puškinském náměstí v Moskvě. Organizátorem této demonstrace byl matematik Alexandr Volpyn. Demonstrace se zúčastnilo okolo 200 lidí a jejím hlavním cílem byla transparentnost soudu nad Siňavským a Danielem spolu s dodržováním sovětské ústavy.²⁴ Akce na podporu otevřenosti a respektování ústavy však byla potlačena a bylo zadrženo minimálně 20 lidí.²⁵ Nejdůležitější je však to, že to byla právě tato demonstrace, která prolomila bariéru strachu. Trestry byly totiž přísné a tak obava, že návrat despotie opravdu hrozí, byla velká.²⁶

Disidentské hnutí ovlivnil rok 1968. V tomto roce se disidenti přestali výlučně zajímat o lidská práva a vedle problematiky lidských práv začali věnovat pozornost i zahraniční politice. Sovětské vedení k tomu opět vytvořilo ideální podmínky, neboť 21. srpna byla

²¹ Martin, Barbar. 2019. Soviet Dissidents and the Legacy of the 1917 Revolutions. *Vestnik of Saint Petersburg University. History* 64 (1): s. 112-113.

²² Zubov, Andrej. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 406.

²³ Tamtéž, s. 115.

²⁴ Alekseeva, Ljudmila. 2012. *Istorija inakomyšljij v SSSR: Novejšij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja gruppa, s. 216-218.

²⁵ SHubin, Aleksandr. 2008. *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva: Veche, s. 191.

²⁶ Mikolaj, Iwanow: Disidentské hnutí v Sovětském svazu. In: Blažek, Petr a Pažout Jaroslav: *Dominový efekt: Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 2013, s. 9.

zahájena okupace Československa, která potlačila reformní proces v Československu.²⁷ Lidsko-právní aktivisté totiž sympatizovali s reformním procesem v Československu a očekávali, že pokud uspěje tam, dříve nebo později dorazí i k nim. Zásah v Československu však znamenal ztrátu iluzí a ztrátu důvěry v režim.²⁸ I tato akce vyzvala nesouhlas ze strany sovětských lidsko-právních aktivistů, ovšem reakce neměla na rozdíl od předchozích projevů nesouhlasu písemnou podobu. Tentokrát byla projevem nesouhlasu demonstrace na Rudém náměstí, která se uskutečnila 25. srpna 1968. Demonstrace se zúčastnili Larisa Bogoraz, Pavel Litvinov, Konstantin Babickij, Natálie Gorbaněvská, Viktor Fajnberg, Vladimír Dremljuga, Vadim Delone. Demonstranti provolávali slogany na podporu československého obrodného procesu, a naopak odsuzovali okupaci pěti vojsk Varšavské smlouvy. V každém případě akce nepřinesla žádný výsledek, zanedlouho dorazily jednotky KGB, které akci potlačily a účastníky pozatýkaly. V říjnu proběhl s těmito účastníky soudní proces, přičemž dva z nich byli odsouzeni k pracovnímu táboru, tři byli vyhoštěni ze země, jeden z nich poslán do psychiatrické nemocnice a pouze Natálie Gorbaněvská byla propuštěna. V srpnu 1968 disidentské hnutí jasně ukázalo, že není jen hnutím na obranu lidských práv, ale i disidentské hnutí.²⁹

Lze tedy říct, že jak vnitřní politika spojená s mírným opěvováním Stalina, tak zahraniční politika, která zakročila proti reformám v Československu, vedly k formování a posléze upevnění disentu. Na druhou stranu, je třeba také poukázat, že samotná odpověď sovětských orgánů na rostoucí projevy nesouhlasu měla podíl na formování formování opozičních hnutí. Již v roce 1966 v reakci na případ Siňavského a Daniela a prosincovou demonstraci na podporu otevřenosti vládnoucí režim zpřísnil metody boje s opoziční a protirežimní činností. Instrumentem k tomu byla novelizace trestního zákoníku v roce 1966, jeho doplnění o články čl. 190 odst. 1, čl. 190 odst. 2, čl. 190 odst. 3. Čl. 190 odst. 1 kriminalizoval šíření pomluv hanobící státní zřízení. Konkrétní reakcí na demonstraci z 5. prosince byl čl. 190 odst. 3, který stanovil trest za hrubé narušování veřejného pořádku, za narušování práce státních institucí, podniků a za nevyplnění zákonných požadavků státních orgánů.³⁰ Tím však režim vyvolal řetězovou reakci, neboť představitelé hnutí na obranu lidských práv s tímto postupem nemohli souhlasit. V lednu 1967 fyzik Vladimír Bukovský zorganizoval demonstraci s požadavkem zrušit tyto články a propustit všechny politické

²⁷ Tamtéž, s. 195.

²⁸ Pazderka, Josef. 2011. *Invaze 1968: Ruský pohled*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 222-227.

²⁹ Alekseeva, Ljudmila. 2012. *Istorija inakomyслиja v SSSR: Novejšhij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja gruppa, s. 229.

³⁰ Shubin, Aleksandr. 2008. *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva: Veche, s. 193.

vězně.³¹ V lednu 1968 byl zahájen proces s autory Bílé knihy Alexandrem Ginzburgem, Jurijem Galanskovym, Aleksejem Doborovolskym a Verou Laškovou známý jako proces se čtyřmi. V tzv. Bíle knize popsali případ Siňavského a Daniela. Hlavní obvinění, které bylo proti nim vzneseno, spočívalo ve špionáži a protistátní činnosti. V den rozsudku se shromáždilo na jejich podporu 100 lidí a odsouzeným posílali květiny. K tomu došlo k hospitalizaci A. Volpyna a N. Gorbaněvské v psychiatrické léčebně v lednu 1968, čímž režim zdravé lidi z politických důvodů prohlásil za šílené. Následoval proces za procesem.³²

Navzdory těmto represivním praktikám, kterými se vládnoucí režim snažil umlčet opozici, od roku 1969 disidentské hnutí vytváří své organizační struktury a objevují se nové osobnosti. V květnu téhož roku vzniká Moskevská iniciativní skupina na ochranu lidských práv. Představitelé této organizace se pak obrátí ke státním orgánům s žádostí o její uznání a založení podobných iniciativ v jiných městech, Kyjevě, Leningradě. Pro vládnoucí režim se jednalo o nepříjemný signál už jen proto, že jejími významnými představiteli byli generál Grigorijenko, Petr Jakír a Viktor Krasín, kteří byli dětmi slavných sovětských osobností.³³ Právě poslední dva zmínění byli v letech 1969-1972 vedoucími postavami disidentského hnutí. Krátce před tím v roce 1968 fyzik Andrej Sacharov publikoval článek Úvahy o pokroku, mírovém soužití a koexistenci, čímž začíná aspirovat na pozici lídra disidentského hnutí. O dva roky později spolu s Andrejem Tvjerdochlebovem a Valerijem Čalidzem založil Výbor na obranu práv člověka. Tím došlo k rozšíření organizační struktury disidentského hnutí s tím, že Iniciativní skupina zastupovala veřejnost, kdežto Výbor byl jakousi vědecko-výzkumnou organizací, jejímž cílem bylo představit výsledky výzkumu vládním a jiným orgánům.³⁴ Kromě toho rok 1970 přinesl nového spojence disidentskému hnutí a tím byl Alexandr Solženicyn. Navzdory jeho blízkým postojům a názorům Alexandr Solženicyn se však nestal součástí lidsko-právního hnutí, přesto byl jejich významným spojencem, jehož prestiž zvyšovala skutečnost, že v roce 1970 obdržel Nobelovu cenu za literaturu. To se nepodařilo žádnému z disidentů.³⁵

Růst aktivity disentu znepokojoval sovětský režim. Z toho důvodu se tento problém stal hlavním tématem zasedání Politbyra, které se konalo 30. března 1972. Na jednání Andrej Sacharov a Alexandr Solženicyn neunikli pozornosti. Během jednání se objevily dva návrhy, jak se vypořádat s disidentským hnutím. První předpokládal uvěznění, druhý pak vyhoštění.

³¹ Tamtéž, s. 194.

³² Tamtéž, s. 194.

³³ Tamtéž, s. 220.

³⁴ Tamtéž, s. 221.

³⁵ Tamtéž, s. 223.

Rozhodnutí, jak vyřešit problém disentu, bylo založené na kombinaci obou návrhů. Na základě toho rozhodnutí na podzim 1973 Žores Medvědov odcestoval do Velké Británie, Valerij Čalidze emigroval do Spojených států a také bylo umožněno emigrovat do Francie A. Siňavskému.³⁶ V létě 1973 pak byli zatčeni již zmínění P. Jakír a V. Krasin a v srpnu s nimi proběhl soudní proces. Během soudního procesu, oba aktivisté přiznali svou vinu, přiznali, že svou činností chtěli podkopat sovětské zřízení a urážlivý charakter Iniciativní skupiny. V září soud vynesl rozsudek, který odsoudil oba ke třem letům vězení. Proces s Jakírem a Krasinem znamenal úder proti Iniciativní skupině, protože akceptovali svou vinu, ovšem ostatní členové Iniciativní skupiny, kteří stále zůstávali na svobodě, vystoupili s prohlášením, v němž se distancovali od výroků obou odsouzených.³⁷ O tom, co dělat se Sacharovem a také se Solženicynem, se ještě vedly diskuze. V létě 1973 A. Sacharova předvolala prokuratura a pokusila se ho ovlivnit, aby se vzdal svých disidentských aktivit, ale neúspěšně. Poté, co prokuratura neuspěla s přesvědčováním A. Sacharova, byla zahájena proti němu masivní kampaň.³⁸ V průběhu kampaně proti A. Sacharovovi do popředí proniká i A. Solženicyn, protože do rukou KGB se dostal rukopis knihy *Souostroví Gulag*. Kniha byla klasifikována jako protisovětské dílo a A. Solženicyn jako časovaná bomba, se kterou je třeba se vypořádat. Šířila se totiž obava, že A. Solženicyn může sjednotit všechny veterány gulagu a to nejen nepřátelé sovětského zřízení, ale i nevinné. Tím by získali svého vůdce a on masovou základnu. Konečné rozhodnutí padlo na politbyru 7. ledna, kde bylo schváleno jeho vyhoštění do zahraničí a zanedlouho k tomu i došlo.³⁹

Tento přístup k disidentům založený primárně na jejich vyhoštění vedl k tomu, že disidentské hnutí v roce 1974 dosáhlo svého nejnižšího bodu a vzhledem k tomu, že režim si dal za cíl na konci sedmdesátých let a na počátku osmdesátých let rozbít zbytek disidentského hnutí, neexistovaly vhodné podmínky pro jeho znovuzrození. Navzdory těmto okolnostem, disidentské hnutí přece jen obnovilo svou činnost.⁴⁰ Obdobně jako v polovině 60. let, kdy sovětské vedení svou politikou způsobovalo vznik nejrůznějších lidsko-právních hnutí, popřípadě vyvolávalo řetězové reakce, byla to opět jeho politika, především zahraniční politika, která vedla k rozvoji disidentského hnutí. Jak bylo v předchozí kapitole zmíněno, Sovětský svaz podepsal v roce 1975 Helsinskou aktu, jejíž třetí koš zavazoval k dodržování

³⁶ Tamtéž, s. 225- 228.

³⁷ Alekseeva, Ljudmila. *Istorija inakomyслиja v SSSR: Novejšij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja gruppa, 2012 s. 251-252.

³⁸ SHubin, Aleksandr: *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva:Veche, 2008 s. 228-230.

³⁹ Tamtéž, s. 230-232.

⁴⁰ Tamtéž, s. 233.

lidských práv. A byl to onen sporný třetí koš, který se stal skutečnou časovanou bombou a sehrál významnou roli v dezintegraci sovětské satelitní sféry. Konference o bezpečnosti a spolupráci v Evropě byla totiž koncipována jako kontinuální proces a v následných setkáních v Bělehradě a v Madridu se diskuse soustředily na problematiku třetího koše, tj. na otázku lidských práv a základních občanských svobod. Sovětský svaz, ale i jeho východoevropští spojenci, byli přitom vystaveni trvalému tlaku a kritice.⁴¹ K tomu pokračoval proces uvolňování napětí a sovětské vedení mělo zájem na jeho pokračování z hospodářských důvodů, jelikož západní pomoc pomáhala udržovat sovětskou ekonomiku nad vodou. Proto volilo opatrnou taktiku, než aby ukončilo tento zahraničně politický vývoj urychleným vypořádáním se s disidenty.⁴² Samotná politika detente se přitom po Helsinské konferenci dostávala do krizové fáze.

Vzhledem k tomu, že agenda lidských práv byla již jasně formulovaná, nově zvolený prezident Jimmy Carter se začal zajímat o dodržování lidských práv a to nejen v Sovětském svazu, ale i jiných východoevropských státech. V této otázce vystupoval proto mnohem kritičtěji než jeho předchůdci. Prezident J. Carter svůj zájem o otázku lidských práv dal několikrát najevo, když v Bílém domě přijímal disidenty, mezi nimi i Vladimíra Bukovského. Pro Sověty byla zesílená pozornost, jakou USA věnovaly otázce lidských práv a židovskému vystěhovalectví, zcela nepříjemná.⁴³ Navíc, v Sovětském svazu zůstávali nadále političtí vězni, kteří i po svém propuštění zůstávali disidenty. Také ostatní disidenti a ochránci lidských práv, kteří zůstávali na svobodě, s nimi sympatizovali. To všechno hrálo ve prospěch disidentského hnutí.⁴⁴

Z výše zmíněných důvodů vývoj ve druhé polovině 70. let byl příznivý pro disidenty. Konkrétně rok 1976 je považován za další etapu ve vývoji disidentského hnutí. V souvislosti s podepsáním Helsinské akty, v níž se sovětská strana zavázala k dodržování lidských práv, vznikaly nové organizační struktury, tzv. helsinské skupiny, které kontrolovaly dodržování těchto závazků ze strany sovětských orgánů. Materiály těchto helsinských skupin se dostaly na konferenci v Bělehradě v roce 1977, která se zabývala touto otázkou. Jako obvykle tyto aktivity disidentů vyzvaly negativní reakci ze strany sovětských orgánů a KGB. V únoru 1977 byl zatčen Andrej Ginzburg, předseda Fondu pro pomoc politickým vězňům. Rovněž v té době došlo k zatčení Jurije Orlova, lídra Moskevské helsinské skupiny a vládnoucí režim se zaměřil na tyto skupiny na Ukrajině a v Gruzii. Režim pokračoval v nátlaku proti těmto

⁴¹ Nálevka, Vladimír. 2003. *Studená válka*. Praha: Triton, s. 188.

⁴² Shubin, Aleksandr. 2008. *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva: Veche, s. 233.

⁴³ Vydra, Zbyněk a kol. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 385-386.

⁴⁴ Tamtéž, s. 233.

skupinám, které kontrolovaly dodržování lidsko-právních závazků, a limitoval jejich činnost.⁴⁵ V roce 1972 došlo k zatčení fyzika Vladimíra Bukovského, kterého o čtyři roky později vyměnila sovětská vláda za lídra chilských komunistů. Tažení proti disidentům ve druhé polovině sedmdesátých let přitom Sovětský svaz na Západě poškodilo, přičemž režim stále upřednostňoval vyhoštění těchto lidí do zahraničí jako metodu boje s disidentským hnutím. Režim tak vlastně chtěl demonstrovat svou humánnost, kdy představitelé opozice nebyli popravováni či zavíráni, na rozdíl od stalinského období, ale odesíláni do zahraničí jako nežádoucí osoby.⁴⁶ Navíc pro Sovětský svaz byla životně důležitá ekonomická spolupráce se západem, tudíž se musel ohlížet na mínění západu, které bylo ve vztahu k sovětským reakcím na nové disidentské aktivity samozřejmě kritické. Přesto však humánnost v řešení disidentského problému Sovětskému svazu nepomohla. Ve skutečnosti kampaň vůči disidentům přitom vážně ohrožovala vědeckou spolupráci mezi SSSR a USA ve vědecké a technologické oblasti. V důsledku procesu s Jurijem Orlovem se mnoho amerických vědců rozhodlo neúčastnit výměnných programů v Sovětském svazu a několik delegací dokonce zrušilo nebo alespoň odložilo svou cestu do Sovětského svazu. Také odsouzení A. Sacharova na počátku sedmdesátých let vyvolalo negativní reakci v USA. Předseda americké akademie věd varoval předsedu sovětské akademie věd, že další tlak na A. Sacharova může narušit vědecké vztahy mezi oběma akademiemi. V New Yorku v roce 1973 byl založen i Výbor na podporu sovětských vědců.⁴⁷

Když v roce 1979 sovětská armáda vpadla do Afganistanu, skončil proces uvolňování napětí mezi SSSR a západem a začala druhá studená válka. Představitelé Sovětského svazu se již nemuseli obávat mezinárodního skandálu. Tím pádem se nemuseli ohlížet na postoje Západu a mohli zahájit další ofenzívu vůči disidentům. Stejně tak jako A. Solženicyn byl v centru pozornosti v roce 1974, o A. Sacharova se zajímalo Politbyro v prosinci 1979 a na základě rozhodnutí Politbyra byl odeslán do „vnitřního exilu“ do města Gorkij. Důvod, proč došlo k jeho vyhnání a ne uvěznění, spočívá v jeho celosvětové známosti a autoritě, kterou měl Sacharov. Od vyhoštění Andreje Sacharova do Gorkého v lednu 1980 lze datovat začátek nové protiofenzívy vůči disidentům. Sacharov přitom v Gorkém zůstal až do roku 1986 a byl vnímán jako vnitřní nepřítel číslo jedna.⁴⁸ KGB se přitom zaměřovalo i na ostatní protirežimní skupiny a aktivity. V letech 1980 až 1981 tak došlo k velkému zákroku proti disidentům.

⁴⁵ Tamtéž, s. 235.

⁴⁶ Tamtéž, s. 239 -240.

⁴⁷ Lubrano, Linda. 1981. National and International Politics in US-USSR Scientific Cooperation. *Social Studies of Science* 11 (4): 460-462.

⁴⁸ SHubin, Aleksandr. 2000. *Ot "zastoja" k reformam. SSSR v 1977–1985 gg.* Moskva: RossPeehn, s. 475-476.

Podle zdrojů KGB jen v roce 1980 jich bylo zatčeno 433. Podle disidentky Ludmily Alexejevové bylo v letech 1980-1981 zadrženo jen v Moskvě 34 lidí a celkově kolem 500. Byli zatýkáni představitelé neregistrovaných církví a národnostních hnutí. Tento zákrok z let 1980 až 1981 dezorganizoval disidentskou infrastrukturu, takže z hlediska KGB jej lze považovat jako úspěšný. Navzdory tomuto zákroku, režim postupoval stejně i v roce 1982 a v následujících letech. V roce 1982 ukončila svou činnost Moskevská helsinská skupina. V dubnu 1983 byl zatčen Sergej Chodorovič, ředitel Fondu pro pomoc politickým vězňům a jejich rodinám. Celkově v roce 1983 bylo odsouzeno podle politických článků trestního zákoníku až 163 lidí. Tento přístup k disidentům vedl k tomu, že v roce 1984, poprvé od roku 1968, nepůsobil aktivně ani jeden disident. Disidenti se nacházeli buď za mřížemi, nebo pod domácím vězením.⁴⁹

⁴⁹ Shubin, Aleksandr. 2008. *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva:Veche, s. 242-244.

2.2 Andrej Dmitrijevič Sacharov

Andrej Sacharov se začíná angažovat v politické a lidsko-právní činnosti krátce od začátku brežněvovského období. V době, kdy v zemi již probíhá zpochybňování destalinizace, Andrej Sacharov se připojil k představitelům intelektuálního a kulturního života, kteří se proti tomu postavili. Již v roce 1966 se stal spoluautorem kolektivního dopisu adresovaného 23. sjezdu KSSS, v němž se vyslovil proti rehabilitaci Stalina.⁵⁰ Současně A. Sacharov vystupuje proti zesilujícím se represím vůči opozici. V rámci této aktivity odeslal například telegram předsedovi prezidia Nejvyššího sovětu, v němž vyjádřil své obavy k novým článkům trestního zákoníku.⁵¹ Na počátku roku 1967 napsal Brežněvovi dopis, v němž podpořil odsouzené v procesu s Bílou knihou.⁵² Rehabilitace Stalina či zesilující se represe však nebyly jedinými příčinami, které přiměly A. Sacharova podílet se na společensko-politické činnosti. Byly to také pokračující závody ve zbrojení. A. Sacharov, jakožto jaderný fyzik a vědec, se podílel v 50. letech na jaderných zkouškách. Od konce 50. let si ale začíná uvědomovat důsledky a nebezpečí spojené s těmito zkouškami a začal mít obavy z případného použití jaderných zbraní. Proto začal vystupovat proti dalším jaderným zkouškám a závodům ve zbrojení. Poprvé se výrazně projevil na počátku 60. let, když v roce 1963 přispěl k uzavření tzv. Moskevské smlouvy, celým názvem Smlouvy o zákazu testování jaderných zbraní ve třech sférách, v atmosféře, ve vesmíru a pod vodou.⁵³ Posléze začal publikovat své eseje, v nichž se této problematice věnoval. Konkrétně se svým prvním programovým dokumentem vystoupil v roce 1968 v podobě článku pod názvem *Úvahy o pokroku, mírové koexistenci a intelektuální svobodě*, v němž naznačil své názory a další směřování. Článek se začal brzy rozšiřovat v zahraničí a A. Sacharov se stal známým ochráncem lidských práv.⁵⁴

Esej se podobá výsledkům 20. sjezdu KSSS. Tam Nikita Chruščov, první tajemník KSSS, vystoupil se dvěma tezemi, kdy první z nich popřela nevyhnutelnost všech válek a druhá prohlásila mírové soužití a soutěžení mezi oběma systémy hlavním cílem.⁵⁵ A. Sacharov v první části *Úvah* nazve riziko termonukleární války a nebezpečí hladu či jiné

⁵⁰ Sakharov, Andrej. 1996. *Vospominanija*. Moskva: Prava cheloveka, s. 369-370.

⁵¹ Tamtéž, s. 374-375.

⁵² Tamtéž, s. 379.

⁵³ Tamtéž, s. 321-324.

⁵⁴ Tamtéž, s. 396.

⁵⁵ Kurfürst, Jaroslav. 2018. *Příběh ruské geopolitiky: Jak se ruská myšlenka zmocnila více než šestiny světa*. Praha: Karolinum, s. 210-211.

socioekonomické problémy v rozvojových zemích za hlavní výzvu lidstva. Tyto výzvy přitom vyplývají z bipolárního rozdělení světa.

Jadernou válku A. Sacharov nazve nástrojem zničení celého světa, jelikož by vedla k plnému zničení měst, průmyslu, infrastruktury a otrávení vod a polí radioaktivitou. Tato hrozba je spojena se znesvářením a soupeřením dvou světových velmocí, tedy Spojených států a Sovětského svazu. Toto soupeření a tato konfrontace se projevuje v metodě vedení mezinárodní politiky, založené na maximálním zlepšování svých pozic všude tam, kde to je možné a naopak, vytvoření maximálních těžkostí protichůdné straně bez ohledu na obecné blaho a obecné zájmy. Důsledky této politiky se pak projevují během válečných konfliktů ve Vietnamu, na Blízkém východě i v německé otázce.⁵⁶ Právě v těchto konfliktech každá ze supervelmocí podporovala jednu ze znesvářených stran. Konflikty na Blízkém východě přitom představovaly v tomto smyslu vážnou eskalaci napětí. Strategie Spojených států ve vztahu k tomuto regionu zformovaná prezidentem Dwightem Einshowerem předpokládala nejen hospodářskou pomoc pro státy Středního východu ohrožené komunismem, ale také použití ozbrojených sil na podporu země ohrožené jinou zemí kontrolovanou mezinárodním komunismem.⁵⁷ Když v roce 1973 vypukla další arabsko-izraelská válka a Izraelci obklíčili 3. egyptskou armádu, L. Brežněv na žádost egyptského prezidenta pohrozil zásahem proti Izraeli a nařídil mobilizaci několika výsadkových jednotek. Americký prezident R. Nixon pak v reakci nařídil bojovou pohotovost všech druhů amerických ozbrojených sil a jen díky diplomatické aktivitě Henryho Kissingera se podařilo odvrátit konflikt.⁵⁸ Proto A. Sacharov považuje jadernou válku za první hrozbu, pocházející ze zástupných regionálních válek.

Jako další výzvu A. Sacharov v Úvahách zmínil hrozbu hladu, která se týká především méně rozvinutých zemí. Jako příklad A. Sacharov uvádí Indii, Indonésii či jiné země Latinské Ameriky. Tato hrozba přitom vyplývá z nedostatku technických a ekonomických rezerv daných zemí, vysoké úrovně zaostalosti a vysoké porodnosti, která následně jen prohlubuje potravinovou nerovnováhu. Vzhledem k tomu, že zlepšení situace v nejbližší době je nemožné, katastrofa bude mít důsledky v celém světě. A. Sacharov proto přichází s řešením nezištné technické a ekonomické pomoci pro dané země. Ta však není možná, pokud nadále přetrvává bipolární rozdělení světa, kdy Spojené státy a Sovětský svaz spolu navzájem

⁵⁶ Sakharov, Andrej. 1991. „Razmyshlenija o progresse, mirnom sosushhestvovanii i intellektualnoj svobode.“ Pp. 17-18 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁵⁷ Krejčí, Oskar. 1989. *USA a mocenská rovnováha*. Praha: Svoboda, s. 220.

⁵⁸ Litera, Bohuslav. 2019. *Od Stalina ke Gorbačovovi: Mezinárodní postavení a politika komunistické supervelmoci 1945–1991*. Praha: Dokořán, s. 234-235.

soupeří, namísto koncentrace na ty problémy v těchto zemích.⁵⁹ Nedostatek potravin se ovšem netýkal jen rozvojových zemí, ale také samotného Sovětského svazu. Na počátku 60. let a poté v polovině 70. let Sovětský svaz zasáhl nedostatek spotřebních produktů a hlavně potravin. Nicméně příčinou nebyl nedostatek technických rezerv jako v zemích třetího světa, ale spíše centrálně plánovaná ekonomika, ve které absentovala zpětná vazba mezi výrobcem a kupujícím.⁶⁰ A hlavně, příčinou byl také stav sovětského zemědělství zasaženého násilnou kolektivizací 30. let, což prohlubovalo potravinový deficit. Z toho důvodu byl Sovětský svaz donucen dovážet obilí, v první polovině 80. let téměř 40 ml. tun ročně.⁶¹

Řešení těchto problémů souvisejících s rozdělením světa a riziky, které z tohoto bipolárního rozdělení vyplývají, vidí právě v mírovém soužití dvou systémů. A. Sacharov toto soužití nazývá konvergencí neboli sblížením obou systémů, která je zároveň hlavní myšlenkou tohoto textu. To znamená, že A. Sacharov svým požadavkem konvergence obou systémů jde však dál než 20. sjezd KSSS či později přijatá politika détente. Jestliže na XX. sjezdu šlo o mírové soutěžení mezi oběma bloky, Sacharov přímo volá po odmítnutí jakýchkoliv geopolitických zájmů ve prospěch univerzálních zájmů, kterými jsou mír a zajištění materiálního blahobytu. K této konvergenci má podle A. Sacharova dojít ve čtyřech etapách. První etapa tohoto procesu nastane podle A. Sacharova v socialistických zemích. Tam v průběhu boje mezi stalinistami a realistickými silami levých komunistů neboli levých západníků zvítězí leví komunisté orientovaní na reformy. Ti zahájí kurs zaměřený na mírovou koexistenci, zformuje se více stranický systém, bude zahájena demokratizace veřejného života a také určité ekonomické reformy. V druhé etapě, kterou A. Sacharov datuje mezi léty 1972-1985, dojde ke změnám v kapitalistických zemích. Požadavky dělníků a inteligence volající po sociálním pokroku a mírové koexistenci vyústí ve vítězství levého křídla buržoazie, které okamžitě zahájí politiku orientovanou na sblížení se socialismem a změny ve struktuře vlastnictví. Součástí této etapy je i společný postup progresivních sil proti silám rasismu a militarismu.⁶² Jak ukázal vývoj ve druhé polovině 20. století, v západoevropských zemích, tedy ve státech západního bloku, skutečně došlo i když v rozdílném rozsahu k přijetí principů socialismu cestou budování sociálního státu a zlepšování blahobytu občanů prostřednictvím zvýšené role státu v ekonomice.⁶³ Z druhé strany v samotném Sovětském svazu a některých jeho satelitních státech střední Evropy jakýkoliv pokus o reformu systému ztroskotál. Alespoň

⁵⁹ Tamtéž, s. 20-21.

⁶⁰ Zubov, Andrej. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 477.

⁶¹ Nálevka, Vladimír. 2000. *Světová politika ve 20. století II*. Praha: Aleš Skřivan, s. 232.

⁶² Sakharov, Andrej. 1991. „Razmyshlenija o progresse, mirnom sosushhestvovanii i intellektualnoj svobode.“ Pp. 44 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁶³ Wegs, Robert, Robert Ladrech. 2002. *Evropa po roce 1945*. Praha: Vyšehrad, s. 77-79.

v 60. a 70. letech. Sovětský svaz nebyl ochoten tolerovat strukturální reformy ani politický pluralismus v rámci vlastní sféry vlivu. Jakékoliv experimenty s politickým pluralismem byly totiž potlačeny. Události v Maďarsku v roce 1956 a v Československu v roce 1968 jsou toho jasným příkladem.⁶⁴ Dokonce i samotný pokus o uvolnění napětí ztroskotal sovětskou invazí do Afganistanu. To znamená, že konvergence je v této době zcela neproveditelná. V další, třetí etapě, A. Sacharov predikuje, že SSSR a USA v té době již překonají své konflikty a zahájí opatření na záchranu ekonomicky méně vyvinuté části zeměkoule. Ve čtvrté etapě již budou minimalizovány sociální rozdíly díky socialistické konvergenci a bude se rozvíjet intelektuální svoboda, věda, bude sestavena jakási světová vláda a odstraněny všechny národnostní rozpory. Součástí závěrečné etapy bude i velký pokrok v technice a vědě a samozřejmě velké úspěchy v těchto odvětvích.⁶⁵ Nutno dodat, že A. Sacharov je velkým optimistou v oblasti technologického vývoje. Již v roce 1974, v článku *Svět za půl století*, předvídá novinky v mnoha odvětvích a jednou z nich je vytvoření světové informační sítě, která bude zpřístupňovat každému obsah jakékoliv knihy i článku čili dnešního internetu.⁶⁶

A. Sacharov vystoupil současně proti diktátorským režimům, popřípadě jiným režimům rasisticky, militaristicky a nacionalisticky orientovaným. Těmito režimy nemyslel jen Hitlerovské Německo nebo jiné pravicově konzervativní režimy, ale také Stalinský režim a režim Mao Ce-Tunga v Číně.⁶⁷ Tím navázal na výsledky XX. sjezdu KSSS, který započal politiku destalinizace. A. Sacharov tak navrhuje další opatření na destalinizaci země.⁶⁸ To ovšem byl jeho naivní názor, vývoj šel totiž jiným směrem. V zemi již probíhala plíživá stalinizace. Nové vedení odmítlo závěry XX. sjezdu a Stalinovo jméno tak zaznělo opět v pozitivním tonu na veřejnosti. V květnu 1965 ke dvacátému výročí vítězství byly vyzdvihnuty Stalinovy zásluhy a naopak, zmínky o popravách či gulagu zmizely.⁶⁹

A. Sacharov naznačil kritikou diktátorských režimů svou demokratickou orientaci, kterou ostatní texty jen potvrzují. Ovšem po napsání *Úvah* přerušil na chvíli společenskou činnost v roce 1969 a to z důvodu smrti manželky, nicméně na jaře 1970 se k ní opět vrátil a spolu s fyzikem Valentinem Turčinem napsal *Dopis vedení strany a vlády*.⁷⁰ A. Sacharov považuje demokratizaci společnosti spolu s důrazem na lidská práva a intelektuální svobodu

⁶⁴ McMahan, Robert. 2003. *The Cold War: A Very Short Introduction*. Oxford: University Press, s. 115-116.

⁶⁵ Tamtéž, s. 44-45.

⁶⁶ Sakharov, Andrejj. 1991. „Mir cherez polveka.“ Pp. 80 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁶⁷ Tamtéž, s. 24.

⁶⁸ Tamtéž, s. 28-29.

⁶⁹ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremli*. Praha: Epoque, s. 83-84.

⁷⁰ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 517.

jako nástroj řešení problémů. Těmi problémy A. Sacharov a jeho kolegové mají na mysli především příznaky stagnace v sovětském hospodářství, nižší produktivitu práce v porovnání s kapitalistickými ekonomikami a další zaostávání nejen z hlediska kvalitativních ukazatelů, ale také kvantitativních. A. Sacharov v tomto dopise prokazuje, že existuje jistá vzájemná souvislost mezi demokratizací společnosti, technologickým pokrokem a ekonomickým rozvojem. Pro urychlení ekonomického růstu a překonání stagnace v hospodářské oblasti jsou nezbytné nejnovější technologie a jejich aplikace ve výrobě. Aby mohlo dojít k využití poznatků vědy ve výrobním procesu, je třeba skončit se všemi dogmaty oficiální ideologie, která omezují svobodný rozvoj vědy a znemožňují tak aplikaci nejnovějších vědeckých poznatků ve výrobním procesu. Proto musí dojít k určité demokratizaci společnosti, jako nezbytné podmínky pro dosažení technologického pokroku, potažmo zrychlení ekonomického rozvoje, respektive růstu překonáním stagnace cestou technologického pokroku. K tomu však může dojít jen v otevřené a svobodné společnosti.⁷¹ Dopis, který na Sacharovovu prosbu podepsal také Roj Medvědjev, byl přitom prvním politickým manifestem sovětské liberální inteligence. Kromě toho, v tomto roce se A. Sacharov podepsal pod mnoho peticí na obranu lidí, kteří byli pronásledováni z politických důvodů. Protože výše zmíněný dopis nevyvolal žádnou reakci vedení země,⁷² od počátku následujícího roku usilovně pracoval nad *Memorandem*, které odeslal v roce 1972 L. Brežněvovi a poté ho i opublikoval. V *Memorandu* zčásti navazuje na Dopis vedení strany a vlády, ale navrhuje i další opatření, která jsou třeba podniknout. V porovnání s dopisem se však zabývá i národnostní problematikou a zahraniční politikou. V reakci na zesilující se tažení proti disidentům a postižení mnoha osob trestním zákoníkem, vyzývá k provedení všeobecné amnestie.⁷³ A. Sacharov neopomíná ani potřebu ekonomické reformy. Za nejideálnější považuje návrat k ekonomické reformě z roku 1965, čili pokračování a prohloubení Kosyginové reformy, pozastavené ve druhé polovině 60. let. K tomu vyjadřuje svou podporu zavedení určitých tržních mechanismů, když vyzývá k rozšíření soukromé iniciativy v oblasti služeb a maloobchodu. Co je však nejdůležitější a pro co se ještě několikrát v budoucnu vysloví, je požadavek přijetí opatření zaměřených na zvýšení zemědělské produkce.⁷⁴ Navrhovaná opatření tak vyzývají k provedení určitých společenských reforem, což odporovalo záměrům sovětského vedení. A. Sacharov obrací pozornost i na zahraniční politiku. Návrhy v této

⁷¹ Sakharov, Andrej. 1970. Pismo rukovoditeljam partii i pravitelstva. *Antology.igrunov.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://antology.igrunov.ru/authors/saharov/1125404394.html>.

⁷² Tamtéž, s. 517.

⁷³ Sakharov, Andrej. 1991. „Pamjatnaja zapiska.“ Pp. 49 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁷⁴ Tamtéž, s. 54-55.

oblasti odpovídají výše navržené politice konvergence obou systémů. V oblasti zahraniční politiky myšlenky A. Sacharovova v podstatě odpovídají pěti klíčovým principům politiky koexistence, které zformovali sovětsí odborníci na mezinárodní vztahy v 70. letech, mezi nimi ne-agrese, nevměšování se do vnitřních záležitostí, rovnost a vzájemné výhody.⁷⁵ V souvislosti s požadavkem nevměšování se do vnitřních záležitostí vystupuje za změnu vztahů s jinými socialistickými státy nezasahováním do jejich vnitřních záležitostí,⁷⁶ čímž zpochybňuje doktrínu omezené suverenity těchto států známou jako Brežněvova doktrína. Pro naplnění požadavku ne-agrese vyzývá k přijetí doktríny, na základě které se Sovětský svaz zřekne použití jaderných zbraní jako první a také ke změně politiky ve vztahu k Blízkému Východu a Vietnamu, domáhání se přes OSN a jinými diplomatickými prostředky uregulování situace v těchto regionech na kompromisních podmínkách za předpokladu žádného jednostranného zasahování ze strany USA či SSSR.⁷⁷ V mezinárodní politice dále vystupuje za posílení mezinárodních organizací, když navrhuje vytvoření nějakého mezinárodního orgánu konzultativní povahy. Jeho hlavním cílem by pak měl být dozor nad odzbrojením, ochranou životního prostředí, uskutečňováním ekonomické pomoci rozvojovým zemím a dodržováním lidských práv.⁷⁸ V souvislosti se zásadou práva na sebeurčení hovoří například o nezbytnosti zabývat se statusem jednotlivých národnostních republik. Konkrétně se zde vyslovuje pro zpracování a přijetí zákona o garancích práva na oddělení pro jednotlivé republiky, což garantuje i ústava. Podle něj přijetí takového zákona by jasně potvrdilo antišovinistickou a antiimperialistickou povahu sovětské politiky a dodává, že i kdyby z různých důvodů došlo k oddělení nějaké republiky, daná republika si uchová své vazby se socialistickými státy a to z důvodu ekonomických a obranných.⁷⁹ Vzhledem k tomu, že cílem Kremlu bylo zpevnění sovětského impéria, bylo nereálné očekávat přijetí zákona umožňující vystoupit některé ze svazových republik či zrušení doktríny Brežněva. Navíc A. Sacharov si zde vůbec neuvědomuje, že kdyby nějaká neruská republika, zvláště pokud byla do Sovětského svazu dříve vtáhuta anexí jako v případě Pobaltí, opustila svazový stát, z protiruských důvodů by neměla zájem na udržení obranných vazeb se zbytkem Sovětského svazu.

V té době však režim vede proti Sacharovovi kampaň. Poté, co v červenci 1973 poskytl rozhovor švédskému rozhlasu a televizi, byl v srpnu téhož roku předvolán zástupcem

⁷⁵ Kurfürst, Jaroslav. 2018. *Příběh ruské geopolitiky: Jak se ruská myšlenka zmocnila více než šestiny světa*. Praha: Karolinum, s. 211.

⁷⁶ Tamtéž, s. 54.

⁷⁷ Tamtéž, s. 51.

⁷⁸ Tamtéž, s. 54.

⁷⁹ Tamtéž, s. 57-58.

generálního prokurátora na pohovor. Během pohovoru byl obviněn, že se zabývá protisovětskou a diverzní činností. Také byl varován, že jeho setkání s cizinci mohou vést k úniku tajných informací. Na podzim se proti němu rozpoutala úporná kampaň v sovětském tisku.⁸⁰ O dva roky později pak získal Nobelovu cenu míru. Udělení Nobelovy ceny bylo důležité nejen pro samotného A. Sacharova, ale i pro celé disidentské prostředí, které bylo tehdy spojováno s jeho osobou. V Sovětském svazu začala nová mediální štvanice. A. Sacharov nedostal ani povolení odjet do Norska vyzvednout si tu cenu, z toho důvodu ho na předávání reprezentovala jeho druhá žena Jelena Bonner, která v té době pobývala v zahraničí.⁸¹ Za něho přečetla i nobelovský projev, kterému A. Sacharov dal název *Mír, pokrok a lidská práva*. A. Sacharov poukazuje na vzájemnou souvislost mezi pokrokem, globálními problémy a otázkou lidských práv. Na začátku lekce A. Sacharov poukazuje na tzv. globální problémy, tedy problémy, na které začali upozorňovat někteří ekologové či vědci.⁸² Jestliže třetí svět sužuje demografická exploze spolu s nedostatkem potravin, to ve vyspělých zemích obyvatelstvo čelí důsledkům urbanizace, dochází k narušení tradičních vazeb, úpadku morálních a etických základů společnosti včetně poklesu významu samotné rodiny. Na tomto pozadí pak vznikají další ošklivé jevy, jako je kriminalita a alkoholismus. K tomu dodává, že Země čelí ještě dalším výzvám, jako je přelidnění a vyčerpání přírodních zdrojů.⁸³ V této souvislosti vyjadřuje své progresivní postoje, když upozorňuje na nevyhnutelnost pokroku, který pomůže překonat tyto problémy.⁸⁴ Jak zmínil již v *Dopise vedení strany a vlády* technologický pokrok je podmíněn intelektuální svobodou, proto v následující části obrací pozornost na lidská práva a intelektuální svobodu a neopomíjí přitom hlavní problém socialistických států, kde jsou intelektuální a duchovní schopnosti omezovány pod vlivem dogmat oficiální ideologie.⁸⁵ A. Sacharov tak vysvětluje škodlivost ideologických omezení, která podkopávají tvůrčí potenciál Sovětského svazu a vedou jen ke stagnaci. Zmiňuje také probíhající politiku détente, v rámci ní získávají socialistické státy výhody pro modernizaci svého hospodářství. Průběh této politiky však A. Sacharov hodnotí prozatím kriticky, jelikož její úspěch podmiňuje uvolněním nejen mezinárodní politiky, ale také vnitřní politiky. To znamená vyšší otevřenost, svobodnou výměnou informací a

⁸⁰ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 519

⁸¹ Tamtéž, s. 519.

⁸² Židek, Libor. 2009. *Dějiny světového hospodářství*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 138.

⁸³ Sacharov, Andrej. 1991. „Mír, progress, prava cheloveka.“ Pp. 152-153 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁸⁴ Tamtéž, s. 154.

⁸⁵ Tamtéž, s. 155.

dodržováním ve všech zemích politických i občanských práv.⁸⁶ Navzdory opakovanému varování A. Sacharova, ke změnám v sovětské politice nedocházelo. O dva roky později byla přijata nová ústava SSSR, která zakotvila vedoucí roli Komunistické strany Sovětského svazu.⁸⁷ Ústavní zakotvení vedoucí role komunistické strany tak znamenalo legalizaci tohoto ideologického monismu, který zemi vedl ke stagnaci. Proto se díky tomu ideologická omezení projevovala i nadále. Když například v roce 1979 místopředseda rady ministrů Vladimír Kirillin představil dokument o perspektivách sovětské ekonomiky, který vyzýval k reformám a změnám v řízení průmyslu, byl smeten ze stolu.⁸⁸ Ideologické brýle tak blokovaly jakékoliv změny. A vůbec spolupráce mezi západními zeměmi, socialistickými zeměmi a rozvojovým světem má mít i jiné účely, nejenom technologickou a informační výměnu či vzájemně výhodnou obchodní spolupráci ale také zajištění míru a potravinové pomoci strádajícím zemím.⁸⁹

Vzhledem k tomu, že porušování lidských a občanských práv probíhalo i nadále, A. Sacharov v článku *Úzkost a naděje* z roku 1977 vítá stanovisko, které zaujali některé vlády západních států, účastníci Helsinské konference a hlavně postoj prezidenta Jimmy Cartera v oblasti lidských práv. Poté zmiňuje možnosti, jak zajistit dodržování lidských práv v socialistických státech, které jsou i nadále porušovány. Konkrétní nástroje mají přitom v rukách vládní a legislativní orgány, ale také firmy a vědecké asociace. V této souvislosti A. Sacharov podporuje dočasný bojkot vědecké či kulturní spolupráce, popřípadě dočasné pozastavení dodávky konkrétního zařízení. Poté zpochybňuje vzájemně výhodný charakter hospodářských vztahů mezi SSSR, zeměmi východní Evropy a západem a upozorňuje, že jsou to právě socialistické státy, které potřebují západní technologie a kredity.⁹⁰ A. Sacharov tak poukazuje na skutečnost, že Sovětský svaz namísto reform domácí ekonomiky se uchýlil k silným narkotikům západních úvěrů, masivního exportu ropy a dalších nerostných surovin. Tím opustil stalinský model přísné autarkie a integroval se do světové ekonomiky, kde plnil roli surovinového přívěšku kapitalistického světa.⁹¹⁹²

⁸⁶ Tamtéž, s. 156-157.

⁸⁷ Litera, Bohuslav, Miroslav Tejchman, Jiří Vykoukal. 2000. *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha: Libri, s. 477.

⁸⁸ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu*. Praha: EPOCH, s. 79-80.

⁸⁹ Tamtéž, s. 156.

⁹⁰ Sakharov, Andrej. 1991. „*Trevoga i nadezhda*.“ Pp. 181-183 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁹¹ Nálevka, Vladimír. 2000. *Světová politika ve 20. století II*. Praha: Aleš Skřivan, s. 231.

⁹² Kagarlitsky, Boris. 2008. *Empire of the Periphery Russia and the World System*. London: Pluto Press, s. 292-293.

V této době však porušování závazků sovětskou stranou vyplývajících z Helsinského aktu nebylo jedinou překážkou ke konvergenci či úspěšnému détente. Nezbytnou podmínkou byla také určitá kontrola v oblasti zbrojení a ukončení regionálních konfliktů. Ve stejném roce, kdy přednesl projev, vydal knihu *Moje země a svět*, v níž se věnuje této problematice, kterou otevřel již v průběhu Nobelové lekce.

V knize upozorňuje, že problém odzbrojení je neuskutečnitelný bez překonání uzavřenosti sovětské společnosti, bez posílení mezinárodní důvěry a vůbec je neoddelitelně spojen s oslabením totalitní povahy sovětské společnosti.⁹³ Lze konstatovat, že A. Sacharov měl v této oblasti pravdu. Jak ukázal tragický incident, který se stal 1. září 1983, když Sovětský svaz sestřelil jihokorejské osobní letadlo, které zrovna letělo nad Kurilskými ostrovy. Sovětská strana si totiž osobní letadlo spletla s americkým špionážním letadlem snímající vojenské objekty. Zde se plně projevila absence důvěry v mezinárodních vztazích, o které mluvil A. Sacharov. Při hodnocení problematiky odzbrojení A. Sacharov vystupuje za to, aby jakákoliv dohoda o kontrole zbrojení zahrnovala zákaz rozmisťování a zdokonalování systémů protiraketové obrany. Odmítnutí zdokonalování těchto raketových systémů odůvodňuje nejen jejich vysokou finanční nákladností, ale také proto, že mohou způsobit tzv. strategickou nestabilitu, situaci, kdy jedna ze stran může udeřit jako první, aby získala rozhodující výhodu. Rovněž musí obsahovat účinné kontrolní mechanismy vyplňování závazků a inspekci na místech. Posléze obrací pozornost na jednotlivé odzbrojovací dohody uzavřené v rámci détente mezi L. Brežněvem a R. Nixonem, posléze mezi L. Brežněvem a G. Fordem. Bohužel dohoda mezi L. Brežněvem a R. Nixonem týkající se protiraketové obrany nespĺňuje očekávání. Dohoda totiž ponechává oběma velmocím právo na obranu jedné oblasti chráněné malým počtem protiraketové obrany. V případě SSSR se jedná o Moskevskou oblast, která je vojensko-průmyslovým a administrativním centrem země, tím pádem většina území a populace je obětována na úkor bezpečnosti moskevských úředníků. Za nedostatečné považuje rovněž dohody omezující strategické útočné zbraně.⁹⁴ A. Sacharov vyjadřuje obavy, že v případě nedosažení dohody napravující nedostatky předchozích dohod, Spojené státy zahájí program přezbrojení, načež Sovětský svaz adekvátně odpoví a závody ve zbrojení tak zintensivní.⁹⁵ Také dohody uzavřené mezi L. Brežněvem a prezidentem G. Fordem znepokojují A. Sacharova. Tyto dohody totiž legitimizovaly rozdělené hlavičky nezávislého vedení, které nepředstavují nic jiného, než nový způsob vojenské raketové technologie a

⁹³ Tamtéž, s. 122.

⁹⁴ Sakharov, Andrej. 1991. „O strane i mire.“ Pp. 124-125 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

⁹⁵ Tamtéž, s. 127.

rozšiřují tak pole závodů ve zbrojení. Tím současně zvyšují riziko vzniku nestabilní strategické situace, ve které je pro každou stran výhodné zaútočit jako první.⁹⁶

A. Sacharov v daném díle poukazuje také na citlivá místa na všech kontinentech, přitom se vrací k válce ve Vietnamu a konfliktům na Blízkém východě. A. Sacharov nejprve analyzuje příčiny těchto válek a poté vyjadřuje přesvědčení, že válce bylo možné předejít. V případě války v Indočíně to chtělo ale nátlak na SSSR omezit dodávky zbraní, zapojení OSN včetně ostatních asijských zemí do řešení konfliktu a účinnější ekonomickou pomoc. To všechno mohlo ovlivnit vývoj událostí. Poté obrátí pozornost na události, které se staly na Blízkém východě. Obdobně jako válka ve Vietnamu, již předcházelo vojensko-politické vměšování Číny a Sovětského svazu, i tady je vývoj způsoben zčásti sovětským angažmá, podporou arabského nacionalismu s cílem vytvořit komplikace pro evropské země se zásobováním ropy a vojenskou podporou Iráku, který tvrdě zakročil proti Kurdům. Zde A. Sacharov připomíná svou žádost, kterou vznesl ke generálnímu tajemníku OSN, aby byla udělena Kurdistánu pozornost vysláním zahraničních pozorovatelů a zastavením dodávek zbraní s cílem zmírnit dopady daného konfliktu.⁹⁷

Válka ve Vietnamu skončila v roce 1975, poslední arabsko-izraelská válka v roce 1973. Tyto konflikty byly již minulostí, nebyly však poslední. Ambice sovětského vedení ve třetím světě nejen že neumožňovaly podobné řešení regionálních konfliktů, ale z velké části je i prohlubovaly. Jak bylo výše zmíněno, Sovětský svaz se angažoval v občanské válce v Angole, kde podporoval jednu ze tří bojujících stran, posléze podporoval vojensky Etiopii v konfliktu se Somálskem o provincii Ogaden. Africký kontinent se stal novým místem střetu v boji o vliv ve světě, kde se plně projevovalo to rozdělení světa, o kterém A. Sacharov mluvil v Úvahách. Navíc vojenské aktivity SSSR ve třetím světě vyvolaly obavy ve Washingtonu a détente se dostávalo do krize. Když Sovětský svaz vtrhnul v roce 1979 do Afganistanu, détente skončilo.

Sovětská invaze do Afganistanu v prosinci 1979 byla dalším mezníkem jeho života. Poté, co sovětská vojska vstoupila na území Afganistanu, A. Sacharov proti tomu ostře vystoupil a podpořil bojkot Olympijských her v případě, že Sovětský svaz se nestáhne. Tentokrát však režim proti němu relativně přísně zakročil. Hned v lednu 1980 byl zbaven všech vyznamenání, která dříve obdržel a k tomu byl odeslán do vnitřního exilu, který strávil v izolovaném městě Gorkij.⁹⁸ Tam strávil celkem šest nelehkých let. Ve vyhnanství v Gorkém

⁹⁶ Tamtéž, s. 127-128.

⁹⁷ Tamtéž, s. 131-135.

⁹⁸ Sakharov, Andrej. 1996. *Vospominanija*. Moskva: Prava cheloveka, s. 765-768.

byl A. Sacharov sledován, nesměl odjet za hranice a stýkat se s cizinci. Toto vyhnanství však A. Sacharova neumlčelo. V letech 1980 až 1986 se věnoval úkolům teoretické fyziky a také boji za svá práva a práva svých blízkých. A samozřejmě pokračoval v pracích, které se věnovaly politické problematice. Z textů opublikovaných ve vyhnanství v Gorkém byly nejdůležitější plán, jak mírně uregulovat situaci v Afghánistánu pod názvem *Otevřený dopis o Afghánistánu* a články *Co musí udělat SSSR a USA pro záchranu světa a Nebezpečí termojaderné války*. Ve stati *Co musí udělat SSSR a USA pro záchranu světa* si odpovídá na stejnojmennou otázku. Sovětskou vládu vyzývá, aby se vzdala jakýchkoliv pokusů změnit status quo ve světě, stáhla vojska z Afganistanu a v souvislosti s polskou krizí zdržela se od zákroku proti dělníkům, inteligenci a rolníkům, kteří usilují o sociální spravedlnost a pluralitu v rámci existujícího systému, tedy nedopustila silové řešení. Poté jmenuje další podmínky nezbytné pro udržení míry. Za zcela rozhodující přitom považuje ukončení závodů ve zbrojení a zahájení procesu odzbrojení. Pro zahájení tohoto procesu je třeba se vrátit k dohodě SALT 2, která může usnadnit další jednání o odzbrojení. Pro tento účel však musí nejprve Sovětský svaz stáhnout svá vojska z Afganistanu. Byla to totiž sovětská invaze do Afganistanu, která zapříčinila, že americký kongres odmítl ratifikovat tuto dohodu. V rámci odzbrojení bude potřeba také obnovení rovnováhy mezi západem a socialistickým táborem v oblasti konvenčních zbraní, jejich snížení a omezení dodávek zbraní do těch oblastí, kde probíhají nejrůznější konflikty. Vystupuje také za zákaz používání a vývoje chemických či bakteriologických zbraní. Vedle těchto opatření týkajících se ozbrojených sil je nezbytné, aby dvě hlavní velmoci, tedy Spojené státy a Sovětský svaz, ale i jiné členské státy OSN společně přijaly program zaměřený na boj s ekonomickými a sociálními potížemi zemí třetího světa, jehož cílem má být nikoli zisk či růst vlivu některého ze států, ale mír na zemi, protože jsou to právě zmíněné problémy ve třetím světě jako je hlad či cizí vměšování, které poskytují živnou půdu silám nacionalismu, militarismu.⁹⁹ A. Sacharov již v *Úvahách* mluvil o potravinové pomoci pro Indonésii či země Latinské Ameriky, ovšem v době, kdy psal tento článek, se do popředí dostává také Afrika. Situaci mnoha afrických zemí přitom komplikuje nestabilní politická situace doprovázená válečnými konflikty a nekompetentními diktátorskými režimy.¹⁰⁰ Vždyť v Etiopii na počátku 80. let zahynuly hladem miliony lidí.¹⁰¹ Tím vystoupí opět proti politice sovětské vlády ve vztahu k Třetímu světu, založenou od dob détente na soupeření o vliv v zemích třetího světa a namísto vojenské pomoci zemím s regionálními

⁹⁹ Sakharov, Andrej. 1981. Chto dolzhny sdelat USA I SSSR, chtoby sokhranit mir. Sakharov-archive.ru, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.sakharov-archive.ru/index.htm>.

¹⁰⁰ Židek, Libor. 2009. *Dějiny světového hospodářství*. Plzeň: Aleš Čeněk, s. 280.

¹⁰¹ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu*. Praha: Epoque, s. 192.

konflikty poskytnutí hospodářské a humanitární pomoci těmto zemím. Tyto návrhy se pokusil aplikovat na případu afghánské krize. V *Otevřeném dopise o Afganistanu* se snaží předložit své návrhy sovětské vládě s cílem uregulovat Afgánskou krizi, na níž měl sovětský svaz podíl a z určité části navazuje na to, co předložil v předchozí stati. V dopise, v němž samozřejmě vyzve ke stažení z Afganistanu, přidělí úkol stálým členům Rady bezpečnosti OSN zajistit mír a nezávislost Afganistanu. K tomu pronese požadavek poskytnutí ekonomické pomoci Afganistanu na mezinárodní osnově, na níž by se podílel i Sovětský svaz a uskutečnění svobodných voleb pod mezinárodním dohledem.¹⁰² V článku *Nebezpečí jaderné války* A. Sacharov dodává, že s problematikou míru úzce souvisí otázka otevřenosti společnosti a lidská práva. A. Sacharov v této fázi mluví o právu občanů kontrolovat rozhodnutí přijatá politiky, zvláště rozhodnutí týkající se použití ozbrojených sil za hranicemi země,¹⁰³ čímž se podobá Imanuelu Kantu. I. Kant ve svém spise *K věčnému míru* určil tři definitivní články, které jsou nezbytnou podmínkou k udržení míru, a jedním z nich je republikánské zřízení. V republikánském zřízení občané totiž rozhodují o této otázce, a protože si uvědomují důsledky války, rozhodují se ve prospěch míru.¹⁰⁴ V daném článku je také vidět jistý názorový posun. Jestliže v polovině 70. let se A. Sacharov obával, že nedostatky předchozích odzbrojovacích dohod povedou k zostření závodů ve zbrojení, nyní přímo vyzývá Spojené státy, aby zahájily program přezbrojení, protože jen z pozice rovnováhy síly, kterou lze dosáhnout masivním přezbrojením, Sovětský svaz půjde na ústupky. V případě, že Sovětský svaz udělá ústupek a zničí pozemní rakety, západ by měl na oplátku také zničit rakety MX.¹⁰⁵ Posledně zmíněný článek přitom Sacharovovu situaci neulehčoval, naopak zhoršoval, protože sovětský tisk ho za to označoval jako válečného štváče a agenta světového imperialismu.¹⁰⁶

¹⁰² Sakharov, Andrejj. 1990. Otkrytoe pismo ob Afganistane. Pp. 199-201 in Andrejj, Sakharov. *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

¹⁰³ Sakharov, Andrejj. 1991. „Opasnost termojadernojj vojny: Otkrytoe pismo doktoru Sidneju Drellu.“ Pp. 223-225 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

¹⁰⁴ Kant, Imanuel. 1999. *K věčnému míru*. Praha: Oikoymenh, s. 16-17.

¹⁰⁵ Tamtéž, s. 225.

¹⁰⁶ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 522.

2.2 Alexandr Isajevič Solženicyn

Alexandr Solženicyn se dostává do popředí v roce 1965. V souvislosti s nástupem L. Brežněva k moci se mění postoj vedení země k samotnému Alexandru Solženicynovi. V září 1965 KGB totiž zabavilo část jeho tajného literárního archivu. S obsahem děl KGB seznámilo členy ÚV, čímž vedení země došlo k závěru, že A. Solženicyn je nepřitelem platného politického režimu. Pro A. Solženicyna to znamenalo nejen konec spisovatelské profese, ale také sám fakt, že se stal neskrývaným disidentem.¹⁰⁷ Poté, co v roce 1967 bylo zamítnuto vydání dvou románů v Kruhu prvním a Rakovina, odeslal v květnu 1967 otevřený dopis čtvrtému Sjezdu sovětských spisovatelů, v němž vyzval ke zrušení cenzury. V dopise A. Solženicyn ze začátku upozorňuje, že existence cenzury není zakotvena v ústavě, a tudíž je nezákonná. V důsledku toho jsou díla, která by mohla vyjádřit lidové myšlenky či ovlivnit veřejné mínění zakázána. Proto navrhuje sjezdu, aby přijal tento požadavek a dobýval se zrušení jakékoliv formy cenzury. Vedle toho, v daném dopise žádá osvobodit vydavatele od povinnosti získat povolení na vytištění pro každý jím navrhovaný text a ochranu svých členů, především těch spisovatelů, kteří jsou terčem pomluv a nespravedlivého pronásledování. V této souvislosti připomíná, že to se týká i jeho, jelikož již třetím rokem se proti němu vede pomlouvačná kampaň, obvinující ho ze zrady své vlasti a spolupráce s Němci.¹⁰⁸ Právě od momentu rozšíření tohoto dopisu o cenzuře se Solženicynovo jméno stalo symbolem otevřeného společenského odporu proti režimu.¹⁰⁹

V té době také zveřejnil první články a jiné texty, v nichž představil své politické názory. Konkrétně se svým politickým programem, v němž navrhnul potřebné společensko-politické reformy, poprvé vystoupil v září 1973 pod názvem *Dopis vůdcům sovětského svazu*. V *Dopise vůdcům sovětského svazu* nastínil své základní politické názory, které pak rozvíjel v dalších programových dokumentech. V dopise v první řadě upozorňuje vedení Sovětského svazu před mnohými výzvami, které stojí před jeho zemí. Jako první výzvu A. Solženicyn považuje potenciální konflikt se sousední Čínou. Tato hrozba byla přitom aktuální. V souvislosti se sovětsko-čínskou roztržkou, v březnu 1969 došlo k ozbrojenému konfliktu na řece Ussuri. Incidentsy na hranicích pokračovaly přitom i nadále, naposledy v roce 1974,

¹⁰⁷ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních, s 530.

¹⁰⁸ Solženicyn, Aleksandr. 1967. „Pismo IV-mu vsesojuznomu sezdu Sojuza sovětskikh pisatelej“ *antology.igrunov.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://antology.igrunov.ru/authors/solz/letter-to-wrighters.html>.

¹⁰⁹ Tamtéž, s 531.

krátce po vydání tohoto díla. V tomto roce se dvě čínské lodě bez povolení neúspěšně pokusily vplout do Kazakevičovy zátoky na Amuru. Takových incidentů bylo zaznamenáno celkem 400.¹¹⁰ V souvislosti s rostoucím počtem pohraničních incidentů A. Solženicyn v dopise poukazuje na tyto napjaté vztahy s Čínou a vyjadřuje obavy z potenciálního konfliktu. Vyzývá vedení země, aby nedopustilo tuto válku, protože by při ní samotný ruský národ mohl zaniknout.¹¹¹ V této části A. Solženicyn odkazuje na Andreje Amalrika, který také upozorňoval na možnou válku s Čínou. Andrej Amalrik ve své eseji *Přežije Sovětský Svaz rok 1984?* popisuje, jak by vypadalo střetnutí s Čínou. A. Amalrik naznačuje, že Sovětský svaz by byl v této válce osamocen a v důsledku přesunutí všech síl na Dálný Východ by došlo k velkým geopolitickým změnám ve střední Evropě. V samotném Sovětském svazu vypukly by velké nepokoje a protesty spolu s emancipacemi neruských národů, které by musela potlačit armáda, což by vedlo k její demoralizaci. Vzhledem k tomu, že sovětské vedení by nemělo dostatek sil vést válku s Čínou, řešit ekonomické těžkosti a bojovat s lokálními nepokoji a separatismy, výsledkem tohoto konfliktu by byl rozpad Sovětského svazu doprovázen konflikty mezi národnostmi.¹¹² Obavy A. Solženicyna z konfliktu jsou proto zcela přirozené, zvláště po opakovaných incidentech na hranicích. Lze ale říct, že A. Solženicyn zveličuje situaci. Vztahy sice byly napjaté, nicméně v Kremlu si nepřáli další eskalaci konfliktu, a tudíž převážil názor vyzývající ke zdrženlivosti. Navíc čínská armáda byla hůře vyzbrojená i vycvičená. V případě velkého střetu by proti sovětským jednotkám neobstála.¹¹³ Jako další výzvu pak uvádí civilizační problémy. Pokud jde o problémy, kterým čelí samotná civilizace, ty vyplývají ze samotného pokroku, ze samotné potřeby neustále rozvíjet ekonomiku. V této části dopisu odkazuje na vědecké prognózy, které varují, že jestli se lidstvo nezřekne pokroku, civilizaci čeká záhuba a současně jmenuje hlavní vědecky prokázané výzvy jako je přelidnění, vyčerpání přírodních zdrojů, problémy související se zemědělskou či průmyslovou výrobou a znečištění ovzduší. A. Solženicyn tak chce v dopise zdůraznit zhoubný charakter hospodářského růstu a nutnost přejít od strategie založené na nepřetržitém hospodářském růstu ke strategii ustálené ekonomiky. Úkolem světa v tom případě podle A. Solženicyna není sblížení západu a východu, ale jejich přestavba. Na druhou stranu A. Solženicyn je optimistou, alespoň ve vztahu k západní civilizaci, která je natolik dynamická a

¹¹⁰ Syruček, Milan. 2010. *Tajná zbraň na Ussuri (sovětsko-čínský ozbrojený konflikt v březnu 1969)*. Praha: Epoque, s. 112.

¹¹¹ Solženicyn, Aleksandr. 1974. *Pismo vozhdjam Sovetskogo Sojuza*. Parizh: YMCA-PRESS, s. 13-14.

¹¹² Amalrik, Andrej. 1970. *Prosushhestvuet li Sovetskij Sojuz do 1984 goda?* Amsterdam: Fond imeni Gercena, s.57-63.

¹¹³ Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremlu*. Praha: Epoque, s. 150.

natolik vynalézavá, že si poradí i s těmito nesnázemi. Také země třetího světa si podle A. Solženicyna poradí, protože nepůjdou tou cestou, jakou se vydala západní civilizace.¹¹⁴ A jak má Rusko překonat tyto problémy včetně odvrácení hrozby války se sousední Čínou? A. Solženicyn vidí dvě řešení, které představuje v tomto dopise. Jedním z nich je potřeba věnovat se vnitřnímu rozvoji země, nikoli světové revoluci, rozšiřování svého vlivu, ale vnitřnímu rozvoji hlavního bohatství Ruska a tím je jeho severovýchod, tedy Sibiř a její oblasti. Tím A. Solženicyn vyzývá sovětské vedení, aby ztratilo zájem nejen o daleké kontinenty, ale i o Evropu a obrátilo pozornost na severovýchod Ruska. Nejedná se přitom jen o přenesení pozornosti z vnějších území na vnitřní, ale také přenesení pozornosti z vnějších potřeb na vnitřní a tou je rozvoj rozsáhlých sibiřských území. Tyto prostranstva mohou totiž dát naději, že Rusko nezahyne v podmínkách krize západní civilizace a poslouží jako hráz před čínskou hrozbou. Rozsáhlá prostranstva ruského severovýchodu dávají Rusku šanci obnovit zemi na čerstvém místě a vyhnout se tak chybám industriálně urbanistické civilizace 20. století. Tímto požadavkem A. Solženicyn vystupuje proti oficiální politice sovětské vlády založené na zpevňování impéria a soupeření se Západem o vliv v zemích třetího světa. Přitom zpochybňuje názor, že potřeba budovat těžký průmysl a angažovat se v mezinárodní politice je dána bezpečnostními zájmy. Rusku totiž žádné nebezpečí nehrozí, nanejvýš válka s Čínou, ovšem dobře uspořádaný severovýchod je nejlepší zárukou, jak se ubránit čínské hrozbě.¹¹⁵ Aby mohlo začít osvojování Sibiře, je třeba se vzdát marxistické ideologie, protože ta je hlavní překážkou k tomuto cíli a příčinou všech problémů i napětí s Čínou, jelikož napětí ve vztazích s Čínou je způsobeno sporem o podstatu komunistické ideologie. Navíc je to právě marxistická ideologie, která přikazuje Rusku financovat světovou revoluci a nikoli rozvíjet sibiřské oblasti. Z toho důvodu vyzývá vedení země, aby rezignovalo na tuto ideologii. Jako příklad neúčinnosti této ideologie A. Solženicyn připomíná období Velké vlastenecké války. V té době, kdy hrozilo velké nebezpečí ruskému národu, se nikdo neohlížel po marxismu a všichni si byli vědomi své Ruskosti. To je další důvod, proč se vzdát této ideologie a přenechat ji raději jiným.¹¹⁶ Požadavek A. Solženicyna osvojovat a rozvíjet sibiřská území přitom zní, jakoby sovětské vedení tyto oblasti přímo ignorovalo, což nelze říct. Ve skutečnosti došlo například k obnově prací na Bajkalsko-amurské magistrále, vybudování Bratské přehrady v Irkutské oblasti a vzestupu Novosibirsku jakožto vědecko-technického

¹¹⁴ Tamtéž, s. 17-21.

¹¹⁵ Tamtéž, s. 23-31.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 33-41.

centra Sibíře.¹¹⁷ V čem je ale třeba souhlasit, je fakt, že tyto projekty socialistického typu byly ekologicky náročné a měly za následek poškození životního prostředí. Ekologické problémy způsobené pokrokem jsou právě druhým rizikem, o kterém se zmínil v tomto dopise. Proto volá po rezignaci na další industrializační plány a návratu k půdě na neosvojených sibiřských územích. Nutno připomenout, že program osidlování Sibíře již také jednou v historii Ruska probíhal a to v rámci reformy Petra Stolypina po první ruské revoluci. Navzdory odlišnému společensko-ekonomickému kontextu těchto dvou epoch, tento program narážel tehdy na svá omezení, kdy rolníci neměli dostatek kapitálu, aby hospodařili samostatně a rozvíjeli tyto oblasti.¹¹⁸ A. Solženicyn v daném díle nevysvětlil, jak by měli rozvíjet a osvojovat Sibíř, kde by měli vzít prostředky na tyto cíle. A vůbec nezmínil, jak přilákat lidi do těchto nehostinných oblastí na severu a východě země. Byly to právě tyto nehostinné oblasti, ze kterých obyvatelé odcházeli do jižních částí země a to i přesto, že se sem přesouvalo centrum těžby surovin.¹¹⁹ A. Solženicyn svým požadavkem odvrátit pozornost od vnějšího vývoje na vnitřní rozvoj země současně vyzývá k opuštění imperiálních cílů. Jak píše v závěrečné části dopisu věnujícího se této otázce, historie jasně potvrdila, že národy vytvářející impéria byly poškozeny spirituálně, tudíž cíle velkého impéria a zdraví národa nejsou slučitelné.¹²⁰ Tím naznačí svůj postoj k otázce národního státu, který měl pro něho mnohem větší hodnotu než velké mnohonárodnostní impérium. V závěrečné části dopisu upozorňuje, aby jakékoliv změny a transformace země neproběhly revoluční cestou.¹²¹ Současně je i proti demokracii, protože Rusko nemá zkušenost s touto formou vlády, navíc za poslední léta se zralost ruského národa k demokracii a více stranickému systému jen snížila. V této souvislosti A. Solženicyn upozorňuje, že když byla v Rusku ustanovena demokracie, vydržela jen krátkou dobu, od února 1917 až do října téhož roku, tedy osm měsíců. Nastolení demokracie by podle A. Solženicyna znamenalo zopakování událostí roku 1917. A. Solženicyn tím nepřímou naznačuje, že ať se děje co se děje, Rusku bude v dohledné budoucnosti prisouzen autoritativní řád.¹²²

V eseji *Výčitky svědomí a sebekázeň* z listopadu 1973 A. Solženicyn pojednává o morálních povinnostech národa, přičemž hlavní povinností každého národa je schopnost činit pokání a zpytování hříchů. Každý národ někdy v minulosti totiž spáchal nějaké hříchy. Kvůli

¹¹⁷ Vydra, Zbyněk et al. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 393.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 267-268.

¹¹⁹ Litera, Bohuslav, Miroslav Tejchman, Jiří Vykoukal. 2000. *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha: Libri, s. 492.

¹²⁰ Solženicyn, Aleksandr. 1974. *Pismo vozhdjam Sovetskogo Sojuza*. Parizh: YMCA-PRESS, s. 35.

¹²¹ Tamtéž, s. 43.

¹²² Tamtéž, s. 44-45.

tomu by měl mít nějaké výčitky svědomí, protože pokání a projevení lítosti považuje A. Solženicyn za velmi důležité pro to, aby mohla být vybudována spravedlivá a čestná společnost a vůbec pro udržení univerzálního míru. I ruský národ má své hříchy.¹²³ A. Solženicyn tím myslí zločiny spáchané za komunismu, hlavně vůči Polsku. V této souvislosti připomíná Katyňský masakr a neochotu přijít na pomoc Polsku při Varšavském povstání. K tomu dodává, že již carský režim ublížil polskému národu, nejprve účastí na trojím dělení Polska a posléze opakovaným potlačováním polských povstání, ovšem lítost byla vyjádřena mnoha způsoby, především v literárních dílech ruské inteligence, zatímco u masakru polských důstojníků nebyla vyjádřena žádná lítost. Samozřejmě polský národ není svatý, také spáchal mnoho špatného i ve vztahu k Rusku, Ukrajině či Bělorusku. A. Solženicyn tím myslí polonizaci svých běloruských či ukrajinských menšin a opakovaná polská válečná tažení na východ. Na rozdíl od Ruska, v dílech polské inteligence nikdy nebyla vyjádřena lítost nad činy svých předků. Vinna tedy leží na všech, a proto všichni musí učinit nějaké pokání.¹²⁴ Pokání je však osobní činnost, když člověk přiznává své hříchy. V této fázi tedy vyvstává otázka, jak může národ dát najevo, že pochybil. Pokud jde o sovětské zločiny vůči Polsku, nejlepším způsobem pokání by mohlo být přiznání zodpovědnosti za Katyňský masakr a omluva Polsku ze strany sovětských představitelů. Něco takového však bylo v době napsání článku nereálné. V zemi již proběhla restalinizace a o Staliny se mluvilo jen pozitivně. Teprve v období Perestrojky, když došlo k odsouzení Stalina a jeho role v dějinách SSSR se otevřela cesta k doznání viny. K tomu došlo v dubnu 1990. Sovětský prezident Michail Gorbačov dne 14. dubna předal tehdejšímu prezidentu Polska během návštěvy SSSR archivní dokumenty prokazující sovětskou odpovědnost za vraždu polských důstojníků.¹²⁵¹²⁶ Po stádiu pokání následuje fáze sebekázně. V závěrečné části článku píše, že způsob jak dosáhnout této sebekázně spočívá v podřízení všeho všestrannému vnitřnímu rozvoji, čímž se zde vrací k předchozím textům, v nichž vyzývá k rozvoji toho nejcennějšího bohatství Ruska, tedy Severovýchodních oblastí a Sibíře. Tím opět nepřímou vyzývá k opuštění komunistické ideologie, protože ta tlačí národ k hledání spojenců kdekoli na zemi, vměšování se do

¹²³ Solženicyn, Aleksandr. 1974. Raskajanie i samoogranichenie kak kategorii nacionalnoj zhizni. Pp. 123-127 in Aleksandr, Solženicyn. *Iz-pod glyb Sbornik statej*. Parizh: YMCA-PRESS.

¹²⁴ Tamtéž, s. 138-141.

¹²⁵ Fein, Esther. 1990. „Upheaval in the East; Gorbachev Hands Over Katyn Papers“ *Nytimes.com*, 30. 04. 2020 (online). Dostupné z: <https://www.nytimes.com/1990/04/14/world/upheaval-in-the-east-gorbachev-hands-over-katyn-papers.html>.

¹²⁶ Porubcansky, Mark. 1990. „Soviets Admit Responsibility for Katyn Massacre“ *Apnews.com*, 30. 04. 2020 (online). Dostupné z: <https://apnews.com/c28f061b5edf068cf4baca96300a3113>.

nejrůznějších konfliktů a soupeření v mezinárodních vztazích, namísto udělování pozornosti vnitřním cílům a potřebám, které v této části stati nazývá budováním vlastního domu. Tím domem samozřejmě není nic jiného než Sibiř, která tak zároveň naznačuje, kam Rusko skutečně patří. Z toho vyplývá, že skutečným místem Ruska je severovýchod planety se Severním ledovým oceánem, nikoliv Evropa se Středozezemním mořem či Afrika, ale Severovýchod planety.¹²⁷

V lednu 1974, kdy vyšel první díl knihy *Souostroví Gulag*, kampaň tisku proti A. Solženicynovi vzplála. A. Solženicyn byl označován za zrádce a zaprodance. Také vládnoucí režim již nějakou dobu řešil co s ním. 7. února na zasedání politického byra ÚV KSSS se rozhodovalo o jeho osudu. Na základě nařízení předsednictva Nejvyššího sovětu byl zbaven sovětského občanství a vypovězen ze země, 13. února pak byl s eskortou poslán letadlem do Západního Německa. Na konci března pak za ním na západ odjela jeho žena s dětmi a podařilo se jí odvézt většinu jeho archivu.¹²⁸

V emigraci se nejprve A. Solženicyn usadil ve Švýcarsku, od roku 1976 žil ve státě Vermont v USA. Během svého exilu se věnoval literární činnosti¹²⁹ a proslul jako kritik komunistického režimu. V době vrcholící politiky détente, rok po svém příjezdu na západ, A. Solženicyn vystoupil se svým projevem na sjezdu mocné americké odborové federace AFL-CIO. Daný projev je z velké části reakcí na sovětsko-americké vztahy a právě probíhající politiku détente. Na počátku projevu popisuje, jak američtí kapitalisté pomáhali rozvíjet sovětskou ekonomiku, zejména v období první pětiletky ale i později. Dodává, že taková touha po zisku je pro lidskou mysl nepochopitelná, když člověk ztrácí všechny hranice sebekázně, jen aby získal peníze.¹³⁰ Poté A. Solženicyn poukazuje, s kým vlastně západní, respektive američtí kapitalisté obchodovali. Neopomínají ani současné vztahy se Sovětským svazem a vyjadřuje se k zrovna probíhající politice détente. V této fázi kritizuje Západ za jejich slabost a naivitu ve vztahu k Sovětskému svazu. Upozorňuje, že komunističtí vládcí respektují jen tvrdost a sílu, naopak pohrdají slabostí a ústupky. Tím nepřímou naznačuje, že západ by měl zaujímat k Sovětskému svazu tvrdší pozici. Jako příklad uvádí první berlínskou krizi v roce 1948, kdy západní mocnosti uhájily Berlín jen díky tvrdosti, stejně tak v roce 1962 si tvrdostí vynutily stažení raket z Kuby. Úplný opak představuje připravovaná dohoda

¹²⁷ Tamtéž, s. 143-148.

¹²⁸ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s 533 -534.

¹²⁹ Tamtéž, s. 535.

¹³⁰ Solženicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v vashingtone pered predstaviteljami profsojuzov AFT -KPP.“ Pp. 231-235 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Publicistika*. JAroslavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

na KBSE, která neznamena nic jiného než potvrzení pohřbení východní Evropy.¹³¹ Tyto názory A. Solženicyna mohou vést až k přesvědčení, že A. Solženicyn odmítal politiku uvolňování napětí. V daném projevu však připustí, že détente je potřeba, ale úspěch této politiky podmiňuje především ukončením ideologické války proti západu a jakýmsi zmírněním domácí politiky.¹³² K tomu však nedochází a jako důkaz A. Solženicyn podává zesilující se represe nejen v zemích východní Evropy, ale také v jiných komunistických státech jako je Jugoslávie.¹³³ Na tyto názory navázal v projevu, který přednesl o něco později v New Yorku před představiteli odborových svazů. Znovu se vrací k hospodářským vztahům mezi oběma zeměmi a upozorňuje na skutečnost, že sám Sovětský svaz stojí na západní ekonomické pomoci, kterou získává v rámci ním kritizované politiky détente. Podotýká, že sovětská ekonomika nemá co nabídnout a Sovětský svaz tak veškerou techniku a obilí musí nakupovat.¹³⁴ Následně vyzývá, aby se Spojené státy zřekly obchodní spolupráce se Sovětským svazem. Tato politika totiž přinese očekávaný výsledek. Sovětský svaz bude muset přemýšlet, jak nakrmit vlastní obyvatele namísto dobývání vesmíru a starostí o vojenské záležitosti a samozřejmě změkčit režim.¹³⁵ Na závěr pak prohlásí, že vztahy mezi Spojenými státy a Sovětským svazem by měly být takové, aby neexistovaly podvody v oblasti kontroly zbrojení a koncentrační tábory či jiné psychiatrické léčebny pro disidenty.¹³⁶ Toho lze jednoduše dosáhnout. Stačí, aby Spojené státy a jiné západní země přestaly pomáhat Sovětskému svazu. A. Solženicyn má určitě pravdu, že situace se v té době nevyvíjela ve prospěch militaristických sil, protože Spojené státy očekávaly jisté výhody od ekonomické spolupráce se Sovětským svazem. Ignoruje ale skutečnost, že protivníci rozvoje přátelských vztahů se svým ideologickým rivalem nebyli bezmocní. Odpůrcům uvolnění se podařilo například zabránit tomu, aby byla udělena Sovětskému svazu doložka nejvyšších výhod v obchodě a státní úvěry pro rozvoj nových forem sovětsko-americké spolupráce.¹³⁷ Na jaře 1976, po událostech v Angole, oponenti zmírnění napětí rozpoutali hlučnou kampaň proti détente. Tlaku vojensko-průmyslového komplexu však administrativa prezidenta G. Forda musela přizpůsobit svou politiku a to cestou zvyšování výdajů na zbrojení a vměšováním se do vnitřních záležitostí jiných zemí. Jeho nástupce J. Carter byl ve funkci v době, kdy

¹³¹ Tamtéž, s. 250-251.

¹³² Tamtéž, s. 248-249.

¹³³ Tamtéž, s. 250.

¹³⁴ Solženicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v nju -jjorke pered predstaviteljami profsojuzov AFT - KPP.“ Pp. 275-276 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Publicistika*. JArosavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

¹³⁵ Tamtéž, s. 277.

¹³⁶ Tamtéž, s. 278-279.

¹³⁷ Gromyko, Andrej. 1984. *Dějiny diplomacie:1961-1979*. Praha: Svoboda, s. 191.

probíhaly v celé zemi v plném proudu propagandistické kampaně kolem takzvané sovětské hrozby a lidských práv. Proto administrativa J. Cartera, navzdory svému plánu zvýšila výdaje na zbrojení a schválila nové plány na zvětšení vojenského potenciálu jako důkaz demonstrace síly.¹³⁸

O tři roky později vystoupí na Harvardské Universitě v roce 1978. V tomto vystoupení pokračuje v kritice západu a západních společností, které se podle něho nachází v krizi. Západní svět se podle A. Solženicyna nachází v krizi minimálně proto, že západu klesá odvaha.¹³⁹ I přes to že uznává skutečnost, že na západě existuje nějaká individuální svoboda a blahobyt, o čemž dřívější generace ani nesnily, nesouhlasí s řadou jevů, které se vyskytují na západě.¹⁴⁰ Co se mu konkrétně nelíbí na západních společnostech, je nahrazování morálky právem a její omezování ve prospěch práva. Také neomezenou svobodu západních společností A. Solženicyn kritizuje, protože byla zneužita v podobě filmů s pornografií a jinou zločinností. Tyto jevy jsou právě velkým selháním upřednostňování práva nad morálkou, jelikož právo zde nebylo schopné ochránit společnost před důsledky absolutní svobody. Hned dalším na řadě je nezávislý tisk. A. Solženicyn kritizuje jeho moc a vliv, kdy může stimulovat a manipulovat veřejným míněním, čímž přesahuje až vliv výkonné či zákonodárné moci, přitom ho nikdo nevolil. Později v projevu nakonec prohlásí, že v případě otázky, jestli by doporučil západní model společnosti jako vzor pro transformaci jeho země, odpověděl by ne, protože tato duševně vyčerpaná společnost není atraktivní.¹⁴¹ Jako další ukázkou slabosti a zbabělosti západu považuje Vietnamskou válku či jiné konflikty v zemích ohrožené komunismem. Primárně podrobuje kritice členy protiválečného hnutí, jež chtělo ukončit válku ve Vietnamu za každou cenu, přitom tím členové tohoto hnutí zradili malé národy ohrožené komunismem a stávají se tak spoluodpovědnými za jejich genocidu spáchanou komunistickým režimem. Kritikou médií a stažení z Vietnamu se A. Solženicyn se staví na stranu tehdejších stoupenců eskalace a americké účasti až od úplného vítězství. Ti tvrdili, že nebyli poraženi ve Vietnamu, ale na domácí frontě díky manipulativním médiím, které podávaly o bojích ve Vietnamu zkreslený obraz.¹⁴² V tomto kontextu A. Solženicyn připomíná, že válka ve Vietnamu mohla být příležitostí, jak znovu zmobilizovat odvahu národa, namísto uvažování o ukončení konfliktu. Porážka Ameriky touto malou

¹³⁸ Tamtéž, s. 196-197.

¹³⁹ Solženicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v garvarde.“ Pp. 312 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Publicistika*. JAroslavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 313.

¹⁴¹ Tamtéž, s. 313-319.

¹⁴² Frey, Marc. 2003. *Dějiny vietnamské války: tragédie v Asii a konec amerického snu*. Praha: Paseka, s. 119.

komunistickou zemí tak otevřela otázku, zda se západ může pevně postavit proti komunismu.¹⁴³ V mezinárodním kontextu však první americká vojenská porážka mnohem méně přispěla ke ztrátě vážnosti Spojených států než samotná válka. Solženicyn také opomíjí fakt, že ve stínu vietnamské války Sovětský svaz dosáhl strategické rovnováhy a vybudoval válečné loďstvo, kterým Moskva upevnila svou roli globálního činitele. A jestli v něčem oslabila Spojené státy, tak to byla hospodářská oblast, protože vietnamská válka zčásti prohloubila hospodářskou krizi, která dorazila do Spojených států v 70. letech.¹⁴⁴

Nedlouho po invazi do Afganistanu A. Solženicyn napsal článek *Čím hrozí Americe nesprávné pochopení Ruska*. V článku *Čím hrozí Americe nesprávné pochopení Ruska*, opublikovaném v časopise *Foreign affairs*, A. Solženicyn vytýká západu, že komunismus je spojován se zemí, kde se tato ideologie dostala k moci jako první a vůbec, že není dělán rozdíl mezi pojmy sovětský a ruský.¹⁴⁵ Kritizuje rovněž západní inteligenci, která se snaží vysvětlit fenomén komunismu despotickou tradicí ruského národa a dokonce samotné praktiky Stalina jeho odklonem od Marxe a návratem k praktikám ruských carů.¹⁴⁶ Následně A. Solženicyn poukazuje na rozdíly mezi oběma zřízeními a poukazuje, že Rusko do roku 1914 bylo zemí s prosperující výrobou, fungující tržní ekonomikou, neexistovala žádná omezení ve volbě povolání, v té době byly položeny základy sociálního zákonodárství a situace rolníků byla prosperující jako nikdy v Sovětském svazu. K tomu dodává, že neexistovala žádná cenzura, vyznávání jakéhokoliv náboženství nebylo zakázané a nedocházelo k žádným deportacím jednotlivých národů. Také vysvětluje rozdíly mezi oběma zřízeními na příkladu zahraniční politiky. Jako důkaz uvádí vývoj po Napoleonských válkách, kdy car se svým vojskem došel až do Paříže, ovšem nepřipojil k Rusku ani kus evropské země, zatímco Sovětský svaz si vytvořil ve střední Evropě po dobytí Berlína satelitní nárazníkové státy. A v porovnání se současným exportem zbraní a vojenských poradců do jednotlivých částí světa, před revoluční Rusko exportovalo obiloviny, nikoli vojenskou techniku.¹⁴⁷ Ve skutečnosti určité rysy totalitní povahy, které se později objevovaly i v Sovětském svazu, lze vysledovat i v pozdním carském Rusku. Richard Pipes ve své knize poukazuje na některé praktiky užívané za cara, které se podobaly některým sovětským praktikám. Například pronést projev nebo napsat knihu, která by zpochybnila nedotknutelnost práv nejvyšší moci, bylo klasifikováno

¹⁴³ Tamtéž, s. 321-323.

¹⁴⁴ Tamtéž, s. 185.

¹⁴⁵ Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Čem grozit Amerike plokhoe ponimanie Rossii.“ Pp. 336-338 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JAroslavl:Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

¹⁴⁶ Tamtéž, s. 340-344.

¹⁴⁷ Tamtéž, s. 345.

jako závažný zločin. Také existovala možnost vyhnanství, která měla několik forem jako je vypovězení ze země, deportace na Sibiř či nucené práce. V 80. letech 19. století se v Rusku objevují téměř všechny prvky policejního státu. Dále R. Pipes poukazuje, že politika fungovala jako sféra pro vyhraněné osoby a vměšování se do politiky ze strany soukromých osob bylo trestáno, přičemž vynucování této zásady bylo svěřeno policejnímu sboru. A také fungovala cenzura, bez svolení cara tak nemohla být vydána žádná publikace, stejně jako v Sovětském svazu bez svolení ÚV KSSS.¹⁴⁸ A. Solženicyn si příliš idealizuje carský režim. Také v oblasti národnostní politiky je třeba se Solženicynem nesouhlasit. Carský režim byl možná mírnější vůči neruským národnostem, ale zcela liberální rozhodně nebyl. V carském systému existovala tzv. etnická hierarchie, která umísťovala jednotlivé národy na různé příčky žebříčku a to podle jejich loajality k carovi. Na základě tohoto umístění měla každá národnostní skupina přidělená práva a privilegia. Na vrcholu přitom stáli Rusové, pod nimi byli Poláci, Ukrajinci a podobně. Vůči Židům platila řada diskriminačních opatření. A na konci 19. století došlo k zesílení rusifikace kvůli obavám z nacionalismu.¹⁴⁹ To jasně odporuje tvrzení o neexistenci omezení ve volbě povolání a náboženské svobodě. V dané stati opětovně pokračuje v kritice západu za nedostatek odvahy. Tentokrát však nemyslí jen jeho opatrný přístup vůči komunismu, respektive Sovětskému svazu, ale také jeho neochotu obětovat se. Tuto neochotu západ prokázal během druhé světové války svou nevolí rychle otevřít druhou frontu a porazit tak nacistické Německo vlastními silami. Místo toho západ spoléhal na národy SSSR a umožnil tak Stalinovi ovládnout jiné svobodné národy.¹⁵⁰ Tím A. Solženicyn klade velkou vinu na západ, za to, že komunismus se zmocnil nadvlády nad celou střední Evropou. Solženicynovo tvrzení o neochotě obětovat se a ponechání Sovětskému svazu střední Evropy lze pochopit, nicméně je třeba vzít v úvahu tehdejší kontext. Administrativa prezidenta F. D. Roosevelta v roce 1943 na Teheránské konferenci akceptovala protektorskou roli Sovětského svazu v prostoru střední Evropy, protože až do vstupu Spojených států do války převládal v jejich zahraniční politice izolacionismus. Daný region nebyl z hlediska národní bezpečnosti Washingtonu prioritou. Teprve s postupem času, když Washington zjistil, že Moskva trvá nikoli pouze na vojenské kontrole tohoto prostoru, ale absolutním ovládnutím na úkor politického spojení, došlo k roztržce mezi bývalými spojenci, která vyústila až ve studenou válku.¹⁵¹ Navíc Angličané a Američané se obávali toho, že by Sovětský svaz mohl uzavřít separátní mír s Německem, který by nechal pod kontrolou totalitních režimů rozsáhlé

¹⁴⁸ Pipes Richard. 2004. *Rusko za starého režimu*. Praha: Argo, s. 375-377.

¹⁴⁹ Orlando Figes. 1996. *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1981- 1924*. Praha: Beta-Pavel Dobrovský, s. 122.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 361.

¹⁵¹ Nálečka, Vladimír. 2003. *Studená válka*. Praha: Triton, s. 13-14.

části Evropy, v případě porážky, proto se Roosevelt a Churchill snažili udržet Sovětský svaz ve válce. Aby Stalina udrželi ve válce proti Německu, museli Sovětům poskytovat nejen potřebnou vojenskou a potravinovou pomoc, ale také uznat Stalinovy teritoriální požadavky.¹⁵² Západní spojenci přitom neopomíjeli svobodu středoevropských a východoevropských národů. S cílem sladit Stalinovy územní požadavky a právo na sebeurčení, naivně naléhali na Stalina, aby umožnil konání svobodných voleb na osvobozených územích, což slíbil. Bohužel tento slib nedodržel.¹⁵³ A. Solženicyn si příliš idealizuje carský režim.

¹⁵² Gaddis, John Lewis. 2006. *Studená válka*. Praha: Slovart, s. 28.

¹⁵³ Tamtéž, s. 30.

3. SSSR za vlády Michaila Gorbačova

SSSR za vlády Michaila Gorbačova

M. Gorbačov nastoupil do funkce v době, kdy sovětská ekonomika se nacházela v katastrofálním stavu. Proto se nejprve pokusil zlepšit vnější podmínky pro ekonomický rozvoj. Z toho důvodu Moskva hledala způsoby, jak omezit své závazky v zahraničí. Sovětský svaz podpořil například rozhovory mezi Kubou, Angolou a Jihoafrickou republikou, jejichž cílem mělo být vyřešení konfliktu v Angole. Nejrozsáhlejší aktivitu však vyvíjel při řešení Afgánského problému. Během jednání v únoru 1988 Sovětský svaz prohlásil, že v případě, že budou podepsány příslušné dohody o Afganistanu, je připraven se postupně od května 1988 stahovat. Vyšlo to, v květnu téhož roku bylo podepsáno několik dohod, na základě kterých začalo stahování sovětských vojsk z Afganistanu a bylo završeno v únoru 1989.¹⁵⁴ V rámci snahy o uvolnění napětí došlo k několika setkáním s americkým prezidentem Ronaldem Reaganem. Vrcholem těchto summitů bylo podepsání dohody o raketách středního a kratšího doletu v prosinci 1987.¹⁵⁵ Ve vojenské sféře Sovětský svaz přijal doktrínu tzv. rozumné dostatečnosti, na jejímž základě došlo v prosinci 1988 ke snížení početního stavu sovětských ozbrojených sil o půl milionu mužů a změnil se charakter divizí umístěných v evropské části SSSR z útočných na obranné.¹⁵⁶ Pro potřeby domácí ekonomiky Sovětský svaz změnil přístup i k evropským společenstvím. Nejprve byla podepsána dohoda mezi ES a RVHP v červnu 1989 a v prosinci téhož roku dohoda mezi ES a SSSR. Tím definitivně skončil odmítavý sovětský postoj vůči západoevropské integraci. Gorbačov se tak přihlásil ke spolupráci mezi západní a východní Evropou.¹⁵⁷

Změny v zahraniční a bezpečnostní politice však nebyly postačující, nutné byly i změny v oblasti domácí politiky. V letech 1986 až 1988 byly provedeny určité tržní reformy, když došlo například k přijetí družstevního zákona a zákona o státních podnicích. Byla také

¹⁵⁴ Litera, Bohuslav. 2019. *Od Stalina ke Gorbačovovi: Mezinárodní postavení a politika komunistické supervelmoci 1945–1991*. Praha: Dokořán, s. 291-294.

¹⁵⁵ Barsenkov, Aleksandr. 2012. *Novoe myshlenie» vo vneshnejj politike sssr (1985-1991)*. *Vestnik Moskovskogo univěrsiteta* 25 (4): 60-62.

¹⁵⁶ Tamtéž, s. 293-294.

¹⁵⁷ Tamtéž, s. 659.

povolena existence smíšených podniků s účastí zahraničního kapitálu.¹⁵⁸ Tyto reformy však nedaly očekávaný efekt a Gorbačov se snažil tyto neúspěchy ekonomických reforem kompenzovat reformami politickými. Na stranické konferenci v červenci 1988 byla vyhlášena série demokratizačních opatření a jiných opatření zaměřených na reformování politického systému. Jedním z těchto opatření bylo zřízení Sjezdu lidových poslanců jakožto nejvyššího zákonodárného orgánu. Sjezd mělo tvořit celkem 2250 poslanců, z nich 1500 mělo být voleno v přímých volbách, kdy o jedno místo by soutěžili minimálně dva kandidáti. Zbývajících 750 poslanců pak mělo být nominováno společenskými organizacemi.¹⁵⁹

Dané volby proběhly v březnu 1989. Navzdory tomu, že volby měly své nedostatky v jejich demokratičnosti, toto hlasování přece jen představovalo první svobodné hlasování v ruské historii od roku 1917. Současně odhalilo nespokojenost obyvatel a protestní nálady ve společnosti. Hlavy regionů a ostatní vedoucí představitelé byli totiž vynuceni zúčastnit se voleb. A právě 38 prvních tajemníků oblastních výborů KSSS a jiných hlavních představitelů byli poraženi. Naopak byly zvoleny významné osobnosti jako již několikrát zmíněný akademik Andrej Sacharov. Nově zvolený sjezd se zaměřil na dva hlavní úkoly a to reformu ekonomiky, především vypracování reformního programu, který by vyvedl zemi z hospodářské krize a novou svazovou smlouvu.¹⁶⁰

V rámci demokratizace společnosti byly realizovány i další opatření. V roce 1989 byl zrušen zákaz na dovoz literatury ze zahraničí. Zákon o tisku z června 1990 zrušil cenzuru a státní monopol na prostředky masové komunikace. Díky tomu mohlo být vytištěno fakticky všechno.¹⁶¹ Ve druhé polovině osmdesátých let došlo také k osvobození politických vězňů a bylo ukončeno přerušování zahraničního vysílání.¹⁶² A vůbec díky glasnosti se změnil pohled na nejmodernější dějiny Sovětského svazu, když došlo k odsouzení zločinů stalinismu.¹⁶³

Reformy přitom pokračovaly i nadále, čímž docházelo k postupné demontáži režimu. V březnu 1990 Sjezd lidových poslanců pod tlakem demonstrací zrušil ústavní článek dávající KSSS vedoucí roli, díky čemuž byly položeny základy pro zformování více stranického systému. Se zrušením tohoto článku souhlasil také M. Gorbačov, který byl na zasedání tohoto

¹⁵⁸ JAnik, Andrej. 2012. *Istorija sovremennoj Rossii: Istoki i uroki poslednejj rossijskoj modernizacii (1985–1999)*. Moskva: Fond sovremennoj istorii; Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, s. 123-126.

¹⁵⁹ Sogrin, Vladimir. 2001. *Politicheskaja istorija sovremennoj Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina*. Moskva: Ves mir, s. 40-42.

¹⁶⁰ Zubov, Andrej. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 547-551.

¹⁶¹ Tamtéž, s. 531.

¹⁶² Tamtéž, s. 534-535.

¹⁶³ Kotz, David, Fred Weir. 1997. *Russia's Path from Gorbachev to Putin: The Demise of the Soviet System and the New Russia*. London: Routledge, s. 62.

Sjezdu zvolen prvním a zároveň posledním prezidentem Sovětského svazu.¹⁶⁴ Břežnové komunální volby přinesly komunistům další porážku. Představitelé demokratické opozice Gavril Popov a Anatolij Sobčak byli zvoleni starosty dvou významných ruských měst, Moskvy a tehdejšího Leningradu.¹⁶⁵

Zhoršující se sociálně ekonomická situace vedla ke stávkám horníků a to v Kuzněcké pánvi na Sibíři, přičemž stávky horníků se poté rozšiřovaly i do jiných oblastí.¹⁶⁶ K tomu sílí secesionistické tendence v jednotlivých svazových republikách, v důsledku čehož Sovětský svaz poznamenávají etnické konflikty. Nejprve došlo ke konfliktu mezi Armény a Azery o Náhorní Karabach, ovšem brzy se nepokoje přesunuly na území Gruzie, kde došlo ke krvavým gruzínsko-abchazským střetům.¹⁶⁷ Napjatá situace byla i v Pobaltí, zejména v Litvě, která vyhlásila v březnu 1990 nezávislost, což vyústilo až v sovětský zásah na počátku ledna 1991, přičemž k podobnému zásahu došlo také v Lotyšsku.¹⁶⁸ V každém případě svaz v takové podobě, v jaké existoval od roku 1922, už nemohl fungovat dále, z toho důvodu práce nad novou svazovou smlouvou byla nezbytnou. Z iniciativy M. Gorbačova bylo svoláno na 17. března 1991 referendum o zachování Sovětského svazu. Ze svazových republik se referendum nekonalo v Arménii, Gruzii, Moldavsku a také třech pobaltských státech, které chtěly jít cestou nezávislosti. V referendu však více než 70. procent obyvatel hlasovalo za udržení Sovětského svazu. Na základě výsledků tohoto referenda M. Gorbačov zahájil v dubnu vyjednávací proces o nové svazové smlouvě a vytvoření Svazu sovětských suverénních republik. Tato událost bývá označována jako Novogarjevský proces podle místa rezidence, kde proběhlo první jednání. Kromě těch svazových republik, které bojkotovaly referendum, tohoto procesu se zúčastnily všechny svazové republiky. Předpokládalo se, že republiky participující na této smlouvě budou plně suverénní a svazu předají určité pravomoci, především v kompetencích svazu měly zůstat otázky spojené s jednotným ekonomickým prostorem, otázky obrany a zahraniční politiky. Na konci července tento proces byl završen a reformovaný svaz se měl jmenovat Svaz suverénních států.¹⁶⁹ S vývojem však nebyli spokojeni představitelé tvrdé linie, kteří naplánovali převrat s cílem zvrátit vývoj. Ten začal 19. srpna, v době, kdy Gorbačov trávil dovolenou na Krymu. Hlavními organizátory

¹⁶⁴ Zubov, Andrejj. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 559-60.

¹⁶⁵ Sogrin, Vladimir. 2001. *Politicheskaja istorija sovremennoj Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina*. Moskva: Ves mir, s. 63.

¹⁶⁶ JANIK, Andrejj. 2012. *Istorija sovremennoj Rossii: Istoki i uroki poslednejj rossijskoj modernizacii (1985–1999)*. Moskva: Fond sovremennoj istorii; Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, s. 144-146.

¹⁶⁷ Malia, Martin. 2004. *Sovětská tragédie: dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Praha: Argo, s. 443-445.

¹⁶⁸ Judt, Tony. 2008. *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*. Praha: Sloart, s. 663-665.

¹⁶⁹ Zubov, Andrejj. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 567-569.

puče byli tehdejší premiér Valentin Pavlov, viceprezident Genadij Janajev, šéf KGB Vladimír Kručkov, ministr obrany Dmitrij Jazov a ministr vnitra Boris Pugo. Pučisté internovali Gorbačova, vyhlásili výjimečný stav a zřídili Výbor pro výjimečný stav, prostřednictvím kterého řídili zemi. Pučistům se však nepodařilo získat podporu veřejnosti. Hlavní lídr demokratického hnutí a již zároveň prezident Ruské sovětské federativní socialistické republiky, Boris Jelcin, se obrátil s prohlášením k obyvatelům Moskvy, v němž Výbor a jeho činnost nazval nezákonnou a vyzval k odporu. V mnoha městech se konaly demonstrace proti pučistům a jejich výboru. Po třech dnech pučisté poznali, že prohráli, jelikož armáda se přidala na stranu B. Jelcina a veřejnosti, čímž skončil samotný puč. Pokus o zvrácení vývoje tak ztroskotal.¹⁷⁰ A právě tyto srpnové události urychlily proces rozpadu Sovětského svazu. Byly současně poslední šancí, jak zvrátit vývoj a zachovat moc Komunistické strany Sovětského svazu spolu s vládou stranicko byrokratické elity. Po puči se upevnila mocenská pozice B. Jelcina, hlavy Ruské svazové republiky, z jehož podnětu byla rozpuštěna komunistická strana.¹⁷¹ M. Gorbačov jako vůdce, respektive tehdy již prezident dezintegrujícího se Sovětského svazu však stále věřil v jeho pokračování. Další vývoj pak určila situace na Ukrajině, kde bylo vyhlášeno referendum o nezávislosti, jež se konalo 1. prosince. V referendu se 90. procent ukrajinských voličů vyslovilo pro nezávislost.¹⁷² Krátce po ukrajinském referendu se představitelé tří slovanských svazových republik, Boris Jelcin, Leonid Kravčuk jako nově zvolený prezident Ukrajiny a Stanislav Šuškevič, který stál v čele Běloruska, sešli v Bělověžském pralese. 8. prosince tito tři představitelé podepsali Bělověžské dohody, které právně ukončily existenci Sovětského svazu. Tím došlo k zániku, respektive rozpuštění SSSR a jeho nahrazení Společenstvím nezávislých států, k němuž se 21. prosince přidaly i ostatní státy bývalého sovětského svazu, kromě pobaltských republik a Gruzie. 25. prosince pak rezignoval M. Gorbačov z funkce svazové prezidenta.¹⁷³

¹⁷⁰ Pikhova, Rudolf. 2000. *Sovetskijj Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991*. Novosibirsk: Sibirskijj khronograf, s. 581, 587, 593.

¹⁷¹ Sogrin, Vladimir. 2001. *Politicheskaja istorija sovremennoj Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina*. Moskva: Ves mir, s. 87-90.

¹⁷² Tamtéž, s. 92-94.

¹⁷³ Tamtéž, s. 621-625.

3.1 Podoba disentu v období Perestrojky

V kontextu reform realizovaných v rámci perestrojky a glasnosti dochází ve druhé polovině 80. let ke změnám ve vztahu k opozici. Tím začíná druhé období neformální opozice. Novela ústavy z roku 1988 dala občanům rozsáhlá práva vytvářet autonomní sdružení, organizovat demonstrace a podílet se na politickém životě, nicméně status vytvořených sdružení zůstal nejasný až do října 1990, kdy Nejvyšší sovět přijal zákon o sociálních organizacích.¹⁷⁴ Na území Sovětského svazu vznikala řada dobrovolných sdružení a to podle činnosti, kterou se dané sdružení zabývalo, mezi nimi ekologická hnutí, národnostní hnutí, pro reformní politické kluby a také hnutí na obranu lidských práv, čímž došlo ke znovuobjevení aktivismu v oblasti lidských práv. Z lidsko-právních hnutí vznikl například Klub na podporu Perestrojky, který se pokoušel navázat na činnost Moskevské helsinské skupiny. Z dalších lidsko-právních skupin je třeba připomenout hnutí Občanská důstojnost a Memoriál, které vzniklo jako sdružení, jehož cílem měl být výzkum stalinských represí. Jeho založení přitom odpovídá časovému kontextu, jelikož v té době již byla přiznána negativní role Stalina v dějinách SSSR.¹⁷⁵ Došlo také k propuštění politických vězňů včetně A. Sacharova a návratu některých emigrantů. Právě návrat politických vězňů do velkých měst včetně samotného A. Sacharova znamenal symbolické vítězství pro disidentské hnutí, které bylo ještě na počátku tohoto desetiletí potlačeno.¹⁷⁶

Z událostí, které se odehrály ve druhé polovině 80. let, pro opozici a hnutí na obranu lidských práv byly velmi důležité volby do Sjezdu lidových poslanců v březnu 1989. Nejen, že se jednalo o první svobodné volby od roku 1917, kdy lidé mohli vyjádřit svůj názor, ale podstatný je sám fakt, že demokraticky orientovaní poslanci vytvořili frakci, zvanou Meziregionální skupina poslanců. Jednalo se přitom o první opoziční shromáždění v sovětských orgánech, jehož prestiž zvyšovala skutečnost, že jeho členy byli A. Sacharov a B. Jelcin. Sám A. Sacharov na prvním zasedání vystoupil se svým projevem. Díky přímému přenosu prvního zasedání, celá země uviděla a uslyšela A. Sacharova, snad nejvýznamnějšího zástupce tohoto hnutí.¹⁷⁷

¹⁷⁴ Garcelon, Marc. 2005. *Revolutionary Passage: from Soviet to post soviet Russia, 1985-2000*. Philadelphia: Temple University Press, s. 46-47.

¹⁷⁵ Tamtéž, s. 50-52.

¹⁷⁶ Tamtéž, s. 53.

¹⁷⁷ Alekseeva, Ljudmila. 2016. *Istorija pravozashhitnogo dvizhenija v Rossii: sovětskij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja grupa, s. 108-111.

Perestrojka tedy vytvořila příznivé podmínky pro opoziční činnost. Také společnost se mnohem více politicky angažuje, nebojí se protestovat, přičemž protesty jsou úspěšné. Například v červnu 1986 protesty v mnoha sibiřských městech donutily vládu odstoupit od projektu zaměřeného na přenos vody do vyprahlých středoasijských oblastí.¹⁷⁸ V březnu 1987 v Leningradě protesty donutily místní orgány odstoupit od demolice významných budov.¹⁷⁹ A vůbec opoziční činnost již není záležitostí jen lidsko-právních hnutí či jiných disidentských asociací, ale i legálně působících subjektů, potažmo formujících se politických hnutí. V souvislosti s emancipacemi jednotlivých neruských periferních oblastí vznikají jednotlivá národnostní hnutí. Například již v roce 1988 vznikají na území pobaltských republik tzv. Národní fronty, poté i v Zakavkazsku, především na území Arménie a Gruzie, jejichž cílem se poté stane nezávislost svých zemí na Sovětském svazu. Situace v Pobaltí přitom ovlivní vývoj v samotném Rusku, neboť v létě 1988 v mnoha ruských městech vzniknou tzv. Národní fronty za Perestrojku, mezitím v květnu 1988 vznikla v Moskvě Demokratická unie, která provedla několik demonstrací proti režimu.¹⁸⁰ V září 1989 vzniká na Ukrajině hnutí Ruch,¹⁸¹ v prosinci 1989 pak Liberálně demokratická strana Sovětského svazu. V dubnu 1990 se konal sjezd Ruského křesťansko demokratického hnutí a Republikánské lidové strany Ruska. V květnu 1990 vzniká Demokratická strana Ruska, jíž vytvořili reformně orientovaní členové KSSS.¹⁸²

¹⁷⁸ Khosking, Dzheffri. 1994. *Istorija Sovetskogo Sojuza 1917-1991 gg* . Moskva: Vagrius, s. 478.

¹⁷⁹ Zubov, Andrejj. 2009 *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 531.

¹⁸⁰ Tamtéž, s. 532-533.

¹⁸¹ Tamtéž, s. 492.

¹⁸² Tamtéž, s. 560-561.

3.2 Andrej Dmitrijevič Sacharov

V souvislosti s politickými změnami, které proběhly ve druhé polovině 80. let a vysvobozením disidentů, skončilo také Sacharovo vyhnanství v Gorkém. 16. prosince zavolal A. Sacharovovi do Gorkého sám Michail Gorbačov a oznámil mu, že dekret z ledna 1980 ztrácí platnost a tím pádem se může navrátit do Moskvy a to i se svou ženou, což se taky stalo.¹⁸³

Po návratu se již nemohl vzdát společenské činnosti.¹⁸⁴ Teprve nyní se otevřela cesta ke konvergenci a k realizaci Sacharovem navrhovaných změn. A. Sacharov se k aktuálním událostem vyjadřoval ve svých článcích a jiných textech, které ve druhé polovině 80. let publikoval. V roce 1987 napsal článek *Nové politické myšlení je nezbytné*, který ale nebyl vydán. V článku *Nové politické myšlení je nezbytné* hodnotí vývoj v oblasti odzbrojování. A. Sacharov schvaluje téměř uzavřenou dohodu o raketách malého a středního doletu, jejíž uzavření považuje jako jednu z fází jaderného odzbrojení. Z druhé strany zůstává ale kritický vůči sovětské vládě, protože odzbrojování mohlo zajít dál. A. Sacharov vyjadřuje přesvědčení, že bylo by žádoucí, aby Spojené státy a Sovětský svaz snížily na polovinu počet mezikontinentálních strategických jaderných zbraní. V této souvislosti obrací pozornost na jednání v Reykjavíku, kde bylo možné takovou dohodu uzavřít. Bohužel problémem byla sovětská podmínka, že jakékoliv další odzbrojovací dohody mohou být uzavřeny až po vyřešení problému Strategické obranné iniciativy. A. Sacharov zde odmítá sovětské stanovisko a vyjadřuje přesvědčení, že 50. procentní strategických zbraní je možné a nezbytné již nyní, nezávisle na dohodě o SDI. A. Sacharov si ale neuvědomuje, že ať byla situace jakákoliv, pořád byly Spojené státy rivalem Sovětského svazu. Spojené státy sice navrhovaly společný postup, pokud jde o program Strategické obranné iniciativy, ovšem Moskva by se stejně nedostala ke všem jeho technickým a technologickým podrobnostem. Navíc program by přenesl jaderné soutěžení do kosmu, což byl další argument, proč podmiňovat další jaderné odzbrojením omezením nebo rovnou zrušením tohoto amerického programu.¹⁸⁵ V rámci odzbrojení pak předkládá další opatření, mezi nimi vytvoření v Evropě koridoru o šířce 150 až 200 kilometrů, jehož cílem by bylo oddělovat ozbrojené síly NATO a vojsk Varšavské

¹⁸³ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 523.

¹⁸⁴ Tamtéž, s. 523.

¹⁸⁵ Syruček, Milan. 2016. *Michail Gorbačov: Uchránil Prahu před krveprolitím?* Praha: Grada publishing, s. 110.

smlouvy a snížení na polovinu povinné vojenské služby. Tato opatření přitom budou mít velký význam pro celý svět a hlavně pro samotný Sovětský svaz.¹⁸⁶ Snížení militarizace sovětské ekonomiky totiž umožní uvolněné finanční prostředky investovat do vědy, technologického vývoje a také řešení sociálních problémů. A. Sacharov tak poukazuje na nezbytnost odzbrojení jako nezbytné podmínky pro vyřešení nejrůznějších problémů. V tom pokračuje v článku *Nevyhnutelnost Perestrojky*, kde se věnuje hlavně vnitropolitickým změnám. Zpočátku přiznává, že sovětská společnost je hluboce nemocná z důvodu absence politického, ale také ekonomického pluralismu,¹⁸⁷ ovšem v této fázi je optimistou. Připomíná, že v Sovětském svazu se našly zdravé síly uvědomující si potřebu reform. Tím vyjadřuje podporu M. Gorbačovi, autoru tohoto reformního programu a dodává, že cílem perestrojky má být ekonomická reforma, demokratizace, sociální spravedlivost a upřednostnění univerzálních zájmů, kterými jsou přežití a globální rozvoj nad třídními zájmy.¹⁸⁸ Daný článek naznačuje, že A. Sacharov měl velké očekávání od perestrojkových reform, neuvědomoval si však nemožnost reformování sovětského systému, skutečnost, že systém bylo možné reformovat jen jeho destrukcí. Z již realizovaných změn v rámci ekonomické reformy A. Sacharov zmiňuje výše zmíněný zákon o státních podnicích, návrh družstevního zákona a také zákon o individuální hospodářské činnosti. Těmto zákonům přitom vyslovuje podporu, jelikož otevírají nové politicko-ekonomické příležitosti, bez ohledu na nesrovnalosti týkající se jednotlivých ustanovení těchto zákonů. Ve skutečnosti tyto reformy umožnily vznik nové vrstvy podnikatelů, avšak nepodařilo se jim rozhábat základy státně plánované ekonomiky vybudované za sedm desítek let. V sovětské společnosti totiž chyběl stimul pro samostatnou hospodářskou aktivitu, protože lidé si za tuto dobu odvykli samostatně pracovat, což byl jeden z důvodů, proč reformy nedaly očekávaný výsledek.¹⁸⁹ K tomu pak dodává, že je také potřeba pozemková reforma, přidělení půdy žadatelům a vytvoření výhodných podmínek pro individuální hospodářskou aktivitu.¹⁹⁰ Možnost reform sovětské ekonomiky právě zde naráží na své překážky. Na otázku, co dále očekává od perestrojky, A. Sacharov odpovídá otevřenost, kterou považuje za hlavní podmínku morálního a hospodářského ozdravení země a upevnění mezinárodní důvěry a bezpečnosti. Pod pojmem otevřenost přitom rozumí kontrolu veřejnosti nad klíčovými rozhodnutími a svobodu člověka zahrnující

¹⁸⁶ Sakharov, Andrejj. 1987. *Novoe politicheskoe myshlenie neobkhodimo*. Sakharov-archive.ru, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.sakharov-archive.ru/index.htm>.

¹⁸⁷ Sakharov, Andrejj. 1991. „Neizbezhnost perestrojki.“ Pp. 239 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

¹⁸⁸ Tamtéž, s. 245.

¹⁸⁹ Zubov, Andrejj. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 528-529

¹⁹⁰ Tamtéž, s. 247-248.

svobodu smýšlení či svobodu výběru místa rezidence. Přitom A. Sacharov odkazuje na dva dokumenty, Všeobecnou deklaraci práv člověka a Pakt o právech člověka, které Sovětský svaz ratifikoval.¹⁹¹ A. Sacharov se zde vrací k předchozím textům, v nichž zmiňoval kontrolu občanů nad rozhodnutími politiků a dodává, že v případě existence tohoto institutu v Sovětském svazu by nedošlo k zopakování chyby s Afganistanem. A. Sacharov si zřejmě idealizuje demokraticky parlamentní formu vlády. Vždyť demokratické země také vysílají svá vojska do zahraničí, přeje-li si to vláda. Rozdíl je pouze v tom, že v demokratických zemích o tom rozhodují demokraticky zvolení zástupci lidu, kdežto v Sovětském svazu politbyro. Na druhou v demokratických společnostech mají občané dostatek informací o průběhu každého konfliktu díky otevřenosti. Jestliže občané nesouhlasí s účastí v nějakém konfliktu, mohou demonstrovat, jak se stalo v případě války ve Vietnamu, která byla u americké veřejnosti nepopulární. Tyto demonstrace pak mohou ovlivnit samotné politiky. V Sovětském svazu však občané ani nevěděli o průběhu konfliktu. Ještě v době, kdy se v SSSR ujal vlády Michail Gorbačov, režim stále zamlčoval, co se v Afganistanu skutečně děje. Média nesměla informovat o zapojení sovětských vojáků do bitev a slovo válka bylo zakázáno. O mrtvých se vůbec nemluvilo.¹⁹²

V souvislosti s národnostními problémy pak odeslal *Otevřený dopis o Krymských Tatarech a Náhorním Karabachu* Michailu Gorbačovi s cílem uregulovat tuto problematiku. V *otevřeném dopise o Krymských Tatarech a Náhorním Karabachu* Sacharov upozorňuje, že téměř všechny násilně přesídlené národy až na výjimky měly možnost vrátit se na své původní místo. Jednou z výjimek jsou Krymští Tataři. Podle A. Sacharova je nezbytné přijmout rozhodnutí schvalující organizovaný návrat Krymských Tatarů na Krym s poskytnutím jim výhodných podmínek na zajištění bydlení a zaměstnání. V druhé části dopisu podporuje požadavky Náhorního Karabachu na sjednocení s Arménskou sovětskou socialistickou republikou. Splnění jak krymsko-tatarských požadavků, tak arménských požadavků není přitom jen respektování vůle lidu. Právě zde jde o vypořádání se s důsledky stalinismu, o čemž se zmínil již v Úvahách. Obě opatření tedy představují další nápravu stalinských křivd. Deportace Krymských Tatarů začala v roce 1944, když na základě rozhodnutí Stalina byli vyhnáni z Krymu. Deportace byla ospravedlněna kolaborací s nepřítelem během Velké vlastenecké války, nicméně podle A. Sacharova je neoprávněné rozšiřovat vinu na celý národ. Oblast Náhorního Karabachu byla připojena k Azerbajdžánské

¹⁹¹ Tamtéž, s. 246, 250.

¹⁹² Novák, Martin. *Džihád proti Kremlu: Sovětská válka v Afghánistánu a zrod Al-Káidy*. Praha: Epocha, s. 138.

sovětské socialistické republice bez ohledu na názor obyvatel dané oblasti.¹⁹³ A právě perestrojka spolu s demokratizací může podle A. Sacharova pomoci napravit tyto křivdy spáchané v období Stalinismu. Zdá se, že A. Sacharov se mýlí. Možnost sjednocení Náhorního Karabachu s Azerbajdžánem byla nereálná. Ázerbájdžán totiž trval na své integritě, kterou deklaroval například v rezoluci z července 1988, která potvrdila sporné území jako součást Azerbajdžánu.¹⁹⁴

Pokud jde o celkové zhodnocení reforem uskutečněných v SSSR a jejich podobnost s předchozími návrhy A. Sacharova, lze potvrdit čtvrtou hypotézu, že myšlenky A. Sacharova nějak ovlivnily změny, které proběhly v Sovětském svazu na konci 80. let. Jak bylo výše zmíněno, v oblasti zahraničně obranné politiky Sovětský svaz snížil stav ozbrojených sil a také počet jaderných zbraní na bázi smlouvy o raketách malého a středního doletu, stáhl se z Afganistanu a aktivně hledal řešení nejrůznějších konfliktů a nevyřešených problémů. To nepochybně přispělo nejen k uvolnění napětí, ale také ke zvýšení důvěry v mezinárodních vztazích, kterou A. Sacharov považoval za nezbytnou. Stejně tak ve vnitřní politice proběhly velké změny. Došlo k propuštění politických vězňů, zrušení cenzury, přiznání negativní role Stalina v sovětských dějinách, uspořádání částečně svobodných voleb a jiných opatření zaměřených na společensko-politickou liberalizaci včetně liberalizace ekonomiky. Dokonce i k samotné konvergenci nějak došlo. Hospodářská dohoda mezi ES a RVH a posléze mezi ES a SSSR z prosince 1989 fakticky znamenala alespoň z části sblížení. A proto je možné tuto hypotézu potvrdit. Z toho důvodu lze potvrdit čtvrtou hypotézu, že myšlenky Andreje Sacharova nějak ovlivnily změny, které proběhly v Sovětském svazu na konci 80. let. Těžko říct, do jaké míry subjektivně ovlivnily samotného M. Gorbačova, nicméně téměř všechno z toho, co A. Sacharov navrhoval v dříve analyzovaných rukopisech, bylo v nějaké formě provedeno.

Jak bylo již několikrát zmíněno, v Sovětském svazu došlo k uspořádání částečně svobodných voleb a A. Sacharov se jich zúčastnil. Od ledna do března 1989 ho navrhlo asi 60 vědeckých institucí jako kandidáta na Sjezd lidových poslanců SSSR. V dubnu téhož roku pak byl zvolen poslancem Sjezdu a stal se členem a také předsedou již zmíněné Meziregionální skupiny poslanců.¹⁹⁵ Na Sjezdu A. Sacharov vystoupil s kritickým *projevem*, v němž shrnul situaci, která v té době panovala v Sovětském svazu, a představil své reformní návrhy. Jako první A. Sacharov zkritizoval přílišnou koncentraci moci v rukách předsedy

¹⁹³Sacharov, Andrej. 1988. „Otkrytoe pismo O krymskikh tatarakh i Nagornom Karabakhe“ *Sacharov-archive.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.sacharov-archive.ru/index.htm>.

¹⁹⁴ De Waal, Thomas de. 2012. *Černá zahrada. Arménie a Ázerbájdžán v míru a za války*. Praha: Academia, s. 78.

¹⁹⁵ Tamtéž, s. 523.

Nejvyššího sovětu a poté vystoupil s *Dekretem o moci*. V porovnání s předchozími texty, v nichž vyzýval k demokratizaci společnosti, v tomto dekretu zašel nejdále. V dekretu o moci nejprve vyzývá ke zrušení článku 6. tehdejší sovětské ústavy, který dával Komunistické straně Sovětského svazu vedoucí úlohu. Posléze navrhuje další institucionální opatření, které je nutné provést. Především zajištění garance zákonodárné činnosti a jmenovacích pravomocí jako výlučného práva Sjezdu lidových poslanců, transformace Nejvyššího sovětu na výkonný orgán sjezdu a omezení role KGB. Poté vyzývá k svolání speciální komise, která by se zabývala tímto návrhem. Současně vyzve k urychlení reformního procesu a řešení katastrofické ekonomické, sociální, ekologické i národnostní situace, přičemž zdůrazní již na začátku projevu roli místních sovětů, respektive rad, které jsou podle něho klíčem k řešení těchto problémů, a připomene potřebu efektivní agrární politiky spolu s pozemkovou reformou, o níž mluvil i v jiných rukopisech. Právě bez místních sovětů řadu reforem nelze provést řadu reforem. Důraz na silnou roli místních sovětů a návrh na posílení parlamentu, respektive Sjezdu lidových poslanců prostřednictvím zákonodárných a jmenovacích kompetencí pak potvrzuje jeho demokratické přesvědčení. Snahou rozptýlit moc mezi tyto orgány se A. Sacharov snažil zabránit nadměrné koncentraci moci v rukách jednoho člověka, v tomto případě předsedy Nejvyššího sovětu, a tím pádem jejímu zneužití. Tímto rozptýlením moci tak navrhoval jakýsi systém brzd a protivah, jehož cílem má být právě vyvažování jednotlivých složek státní moci. Dále obrátí pozornost i na obranné záležitosti a národnostní problematiku. Připomene, že zemi již dávno nehrozí agrese, a přesto disponuje stále nejsilnější armádou na světě. Proto volá v této fázi po svolání komise, která by připravila návrh na zkrácení vojenské služby a do budoucna zvážit zavedení profesionální armády. Takové kroky povedou podle A. Sacharova jen k upevnění mezinárodní důvěry. V souvislosti s probíhajícími nacionálními konflikty, A. Sacharov navrhuje poskytnout všem národnostně teritoriálním subjektům bez ohledu na jejich velikost stejná politická a ekonomická práva, čímž přizývá k transformaci svazu na svaz rovnoprávných republik. Vyslovuje se také za to, aby sjezd přijal řadu opatření pro vybudování právního státu. Svůj projev zakončí kritikou událostí v Číně, tedy potlačením studentských demonstrací a vyzývá k odsouzení krveprolití, které se tam odehrálo. Doporučí přitom stažení velvyslance z Čínské lidové republiky jako projev nesouhlasu s násilnými událostmi.¹⁹⁶

A. Sacharov svou výzvou k transformaci Sovětského svazu na svaz rovnoprávných republik fakticky volal po vypracování nové svazové smlouvy, která by nově definovala

¹⁹⁶ Sakharov, Andrej. 1991. „Rech pri zakrytii I-go sezda narodnykh deputatov.“ Pp. 260- 266 in Andrej, Sakharov (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

vztahy mezi centrem a jednotlivými svazovými republikami, k čemuž nakonec v roce 1991 došlo, i když nedošlo k jejímu podepsání. Sacharov přitom zveřejnil v listopadu 1989 i svůj vlastní návrh v podobě projektu nové *Ústavy Sovětského svazu*.

A. Sacharov se zde vrací k diskusím nad budoucí podobou státu, které se odehrály na počátku 20. let. V této souvislosti odkazuje k leninským myšlenkám. Jejich podstatou byl návrh bývalým částem Ruského impéria, které ještě nezískaly samostatnost, vstoupit ve sdružení států Evropy a Asie.¹⁹⁷ Sacharovův návrh ústavy Svazu sovětských republik Evropy a Asie tak tyto myšlenky rozvíjí, předpokládá transformaci bývalých svazových a autonomních republik, národnostních autonomních oblastí a národnostních okruhů, popřípadě jiných územních jednotek v dobrovolné sjednocení evropských a asijských republik bývalého Sovětského svazu, k čemuž má dojít zespodu. Vstup určité republiky v Svaz euroasijských republik se uskutečňuje na základě svazové smlouvy v souladu s vůlí obyvatelstva určité republiky a rozhodnutím nejvyššího zákonodárného orgánu dané republiky. Projekt ústavy rovněž zakotvuje právo jednotlivých republik vystoupit ze svazu, které se uskutečňuje opět na základě rozhodnutí legislativního orgánu dané republiky a výsledků referenda na území dané republiky. Na základě svazové smlouvy, každá republika, popřípadě jiná územní jednotka deleguje na centrální vládu pravomoci v oblasti zahraniční politiky, obrany, peněžního systému, dopravy a spojů všesvazového významu, popřípadě další atributy zakotvené ve svazové smlouvě. Naopak republiky disponují plnou ekonomickou samostatností. Veškeré hospodářské aktivity jsou ponechány v kompetenci svazových republik s výjimkou těch, které byly předány centrální vládě. Také veškeré daňové výnosy na území republiky patří republikánskému rozpočtu a svazovému rozpočtu je odevzdána určitá suma k financování funkcí centrální vlády. Jednotlivým republikám je povoleno mít i vlastní policii, ministerstvo vnitra, prokuraturu, soudní systém a také své oddíly v celosvazových ozbrojených silách, které ale podléhají celosvazovému vedení. V pravomoci svazových republik ústavní projekt ponechává i otázku úředního jazyka.¹⁹⁸

Tato transformace by v případě realizace určitě znamenala přestavbu svazu na principech decentralizace i demokratizace, nicméně mohla by také znamenat teritoriální fragmentaci, kdyby každá národnostní či jazyková entita měla minimálně autonomní status,

¹⁹⁷Avtorkhanov, Abdurakhman. 1988. *Imperija kremlja. sovetskijj tip kolonializma*. Garmisch-Partenkirchen: Prometheus-Verlag, s. 56.

¹⁹⁸Sakharov, Andrej. 1991. „Konstitucija Sojuza Sovetskikh Respublik Evropy i Azii“ Pp. 269- 276 in Andrej, Sakharov (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

jak navrhoval A. Sacharov. To se týká především hlavního subjektu Sovětského svazu, Ruské sovětské federativní socialistické republiky, která byla národnostně nejheterogennější republikou.

Ústavní návrh rovněž předpokládá vyvažování jednotlivých složek státní moci, tak jak doporučoval ve svém projevu. Systém brzd a protivah má být zajištěn prostřednictvím těchto orgánů: Sjezdu lidových poslanců, Rady ministrů a Nejvyššího soudu. Moc zákonodárná náleží Sjezdu. Sjezd je koncipován jako dvoukomorový orgán složený ze Sněmovny Poslanců a Sněmovny národností zastupující zájmy jednotlivých národností. Obě komory mají být voleny v přímých volbách na funkční období pěti let. Z kompetenčního hlediska, hlavním úkolem Sjezdu je zákonodárná činnost, to znamená, že kromě schvalování zákonů také přijímání svazového rozpočtu. Rovněž konstituční projekt svěřuje různé jmenovací pravomoci danému orgánu jako je jmenování komisí a výborů, volba Prezidia, schvalování členů rady ministrů a také kontrolu činnosti Centrální banky. Exekutivní funkce státní moci je svěřena radě ministrů, kterou tvoří jednotliví ministři, kteří spravují určitý rezort. Ti mají být do funkce navrhováni předsedou rady ministrů s výjimkou ministra zahraničí a ministra obrany a poté schvalováni Sjezdem. Instituci Nejvyšší soud konstituční projekt přisuzuje moc soudní. Ten má být složen ze čtyř komor a to z komory pro trestní a občanské záležitosti, arbitrážní komory a ústavního soudu. Předsedu každé ze čtyř komor má pak dosazovat do funkce Sjezd lidových poslanců a to na základě volby. Funkci hlavy státu má vykonávat v souladu s tímto ústavním návrhem prezident svazu. Stejně jako Sjezdu lidových poslanců i prezidentu zaručuje přímou legitimitu. Podle tohoto ústavního projektu má prezident úlohu hlavního představitele svazu v mezinárodních jednáních a ceremoniích a vrchního velitele ozbrojených sil. Z dalších pravomocí svazovému prezidentu náleží právo iniciovat svazové zákony a také právo veta. Rovněž prezident navrhuje kandidáty na funkci předsedy rady ministrů a také na funkci ministrů zahraničí a obrany. V souladu s tímto ústavním projektem lze prezidenta také odvolávat a to prostřednictvím referenda. Takové referendum může vyhlášovat pouze Sjezd lidových poslanců a to dvou třetinovou většinou. V případě absence prezidenta z důvodu odvolání, smrti či neschopnosti vykonávat svou funkci jeho pravomoci přechází na jeho vice prezidenta.¹⁹⁹

Návrh ústavy garantuje široký rozsah občanských, politických i sociálních práv pro všechny občany. Článek. 5 prohlašuje, že všichni mají právo na život, svobodu a štěstí. Ústavní projekt dále garantuje náboženskou svobodu, svobodu projevu, sdružování, právo na

¹⁹⁹ Tamtéž, s. 272-275.

volný pohyb včetně svobodného cestování a také právo na svobodný výběr práce a vzdělání. Současně se zakazuje stíhání jednotlivce za jeho přesvědčení, popřípadě za činy související s jeho přesvědčením, v případě, že v nich nevyzývá k násilí. Článek. 7 stanoví principy pluralismu a tolerance jako základy politického a kulturního života společnosti. V souladu s článkem 8 se pak zakazuje jakékoliv mučení, špatné zacházení s jednotlivcem a trest smrti v době míru. Článek. 12, podle něhož nikdo nemůže žít v chudobě, stanovuje, aby starobní důchody či jiné příspěvky sociální pomoci nebyly níže než úroveň životního minima. K tomu vyzývá k zajištění minimální bezplatné zdravotní péče a vzdělání, nicméně připouští vedle toho určitou konkurenci v těchto odvětvích.²⁰⁰

Závěrečná část Sacharovova ústavního projektu pojednává o ekonomických otázkách. Článek. 37 říká, že ekonomická struktura svazu je pluralitní, to znamená, je založena na státním, družstevním, akciovém i soukromém vlastnictví výrobních prostředků. Z toho logicky vyplývá, že A. Sacharov je stoupencem smíšené ekonomiky, k jejíž transformaci dojde v důsledku konvergence obou systémů. Dále ústavní návrh garantuje právo jednotlivců na neomezené soukromé vlastnictví a právo disponovat svými fyzickými, intelektuálními a jinými pracovními schopnostmi. Závěrečný článek pak stanovuje základy hospodářské regulace, jimiž jsou primárně zásadu trhu a konkurence, ale k tomu dopouští i státní regulace prováděné skrz státní podniky a legislativní podporu trhu a sociální spravedlivosti.²⁰¹

Zemřel náhle 14. prosince 1989 v Moskvě.²⁰² Vývoj v Sovětském svazu v následujících letech šel cestou dalších změn a demokratizace. V únoru 1990 byla odstraněna vedoucí úloha KSSS, požadavek, který Sacharov vnesl ve svém projevu. Byly provedeny další liberalizační opatření a řada vstřícných kroků v zahraniční politice, v roce 1991 pak byla uzavřena další odzbrojovací dohoda mezi SSSR a USA. I přes pokus zvrátit vývoj v srpnu 1991 k návratu k předchozímu nedošlo a v prosinci téhož roku pak dokonce k rozpuštění samotného Sovětského svazu.

²⁰⁰ Tamtéž, s. 266-268.

²⁰¹ Tamtéž, s. 275-276.

²⁰² Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 523.

3.2 Alexandr Isajevič Solženicyn

Na konci 80. let, v době Perestrojky, kdy v rámci reformy došlo ke zrušení cenzury, jeho díla začali v Rusku tisknout. V srpnu 1990 mu bylo vráceno sovětské občanství. V září 1991 informovala prokuratura SSSR o zastavení trestního stíhání za vlastizrady, které bylo proti němu zahájeno v roce 1974.²⁰³ Mezitím mu v roce 1990 v časopise *Komsomolská pravda* vyšel článek *Jak znovu uspořádat Rusko*, který lze nazvat druhým nejdůležitějším programovým dokumentem, protože v něm prezentoval své vize na přestavbu země. Rovněž daná stať z velké části navazuje na *Dopis vůdcům Sovětského svazu* a v menší míře i na jiné rukopisy, v nichž vyjádřil své vize politiky a společnosti. Článek byl zveřejněn v roce 1990, v době, kdy vnitřní vývoj v Sovětském svazu byl poznamenán etnickým napětím, emancipací periferních oblastí a vyhlášením suverenity jednotlivými svazovými republikami, tudíž jeho plány na přestavbu státu byly znovu na pořadu dne. Podle A. Solženicyna Rusko má na výběr mezi impériem, které ale hubí samotné Rusy a mezi spirituálním uzdravením ruského lidu. V Sovětském svazu totiž docházelo od konce 70. let ke snižování porodnosti a podílu Rusů na celkovém počtu obyvatel země a naopak zvyšování porodnosti ve středoasijských republikách. Data ze sčítání z roku 1970 uvádí, že podíl etnických Rusů na celkovém počtu obyvatel SSSR činil 53,4 %, do roku 1989 pak poklesl mírně na 50,7 %. Zato počet muslimského obyvatelstva ve střední Asii vzrostl jen v 70. letech o 25 % a v roce 1989 se již podílelo z 19 % na celkovém počtu obyvatelstva SSSR.²⁰⁴ K tomu neruské republiky se od 70. let rozvíjely rychleji než Ruská sovětská federativní socialistická republika. Díky původnímu leninsko-stalinskému plánu měly totiž větší slovo při rozdělování finančních prostředků. Proto například středoasijské republiky svazové republiky v 60. a 70. letech dostávaly dvakrát více finančních prostředků, než byla jejich vytvořená hodnota, což podporovalo demografickou explozi, která tam probíhala. A do toho musely svazové orgány neutralizovat podplácením některé neruské oblasti, což se týká hlavně Pobaltí a Zakavkazska.²⁰⁵ Dále se projevovaly negativní jevy jako je rostoucí alkoholismus, znečištěné životní prostředí, a jako důsledek pokles průměrné délky života.²⁰⁶ A. Solženicyn, který již v *Dopise vůdcům Sovětského svazu* naznačil, že by rád viděl budoucnost Ruska v národním

²⁰³ Tamtéž, s. 535-536.

²⁰⁴ Litera, Bohuslav, Miroslav Tejchman, Jiří Vykoukal. 2000. *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha: Libri, s. 492.

²⁰⁵ Zubov, Andrej. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST, s. 456.

²⁰⁶ Tamtéž, s. 490.

státě, se nemohl s takovým vývojem smířit, neboť takový vývoj odporuje jeho myšlení. Z toho důvodu v článku přímo mluví o oddělení některých sovětských republik. Konkrétně tím myslí tři pobaltské republiky, tři zakavkazské republiky, všechny středoasijské republiky s výjimkou části Kazachstánu a totéž platí i pro Moldavsko, kterému má být dána možnost sjednotit se s Rumunskem. Voláním po oddělení těchto svazových republik A. Solženicyn naznačil své antiimperialistické postoje na rozdíl od většiny ruské populace, která v březnu následujícího roku v referendu o zachování Sovětského svazu z více než 70. procent se vyjádřila pro jeho zachování. Navzdory jeho antiimperialistickým postojům poměrně jiný postoj zde zaujímá ve vztahu k Ukrajině a Bělorusku. Ukrajince, Běloruse a také Rusy A. Solženicyn vnímá jako jeden národ, který rozdělila po rozpadu Kyjevské Rusi mongolská invaze. Proto také považuje získání běloruského a ukrajinského území v rámci dělení Polska jako opětovné sjednocení. Z toho důvodu zaujímá chladný postoj k oddělení Ukrajiny či Běloruska. Tvrzení o společném původu Ruska a Ukrajiny v Kyjevské Rusi je však jen názor A. Solženicyna, který vychází z ruské verze historie. Ta říká, že vždy existovala jen Rus a z ní se později vyvinuly národnostní větve a jazykové dialekty, mezi nimi ukrajinská větev ruského národa.²⁰⁷ Úplně jinou pozici zaujímají ukrajinští nacionalističtí historici, podle kterých Kyjevská Rus byla počátkem ukrajinské státnosti a samostatnosti, což popírá solženicynův výrok o neexistenci samostatného ukrajinského národa.²⁰⁸ Pokud jde o otázku nezávislé Ukrajiny, A. Solženicyn v tomto kontextu zdůrazňuje význam společného státu obou národů. Odloučení Ukrajiny od Ruska by podle něho znamenalo oddělení několika milionů rodin a lidí hovořících ruským jazykem nebo lidí pocházejících ze smíšených rodin. Zdá se, že A. Solženicyn přece jen nemá daleko k ruskému imperialismu, když sdílí názor ruského nacionalismu, že Ukrajina je vlastně Rusko a tím pádem nemá právo na existenci. S tím však nelze zcela souhlasit. Připouští totiž, že jestli se Ukrajina vydá na cestu nezávislosti, nikdo by ji neměl udržovat silou. V této souvislosti ale zdůrazňuje, že proces oddělení jednotlivých svazových republik nelze provést okamžitě a jako příklad v článku uvádí odchod Portugalců z Angoly, čímž upozorňuje, že urychlená separace může vést k nepokojům a chaosu. Podle něj bude nutné svolání expertních komisí, jejich cílem by mělo být zhodnotit situaci po nabytí nezávislosti a nevylučuje ani konání plebiscitu na některých místech. A. Solženicyn nepřímou naznačuje, že takový plebiscit by se mohl konat v jednotlivých ukrajinských oblastech, protože území Ukrajiny je národnostně různorodé. A. Solženicyn tak připomíná, že současné hranice Ukrajiny byly vytvořeny komunistickým

²⁰⁷ Syruček, Milan. 2015. *Rusko-ukrajinské vztahy, Mýty a skutečnost*. Praha: Grada, s. 10-11.

²⁰⁸ Syruček, Milan. 2008. *Banderovci – hrdinové nebo bandité?* Praha: Epoque, s. 14.

režimem. S tím je třeba souhlasit. Ukrajina od roku 1654, od doby, kdy ruský car začal rozšiřovat svou moc nad Ukrajinou, byla součástí dvou světů, ruského a polsko-rakouského. V letech 1939-1945 byly bývalé rakousko-uherské a posléze polské oblasti připojeny k Ukrajinské sovětské socialistické republice. Kromě polské Haliče a Volyně byla Ukrajina rozšířena o území, která před druhou světovou válkou patřila Československu a Rumunsku, konkrétně se jedná o Zakarpatí a Bukovinu. V roce 1954 pak byla připojena k Ukrajině další oblast mající svůj historický vývoj a to Krymský poloostrov.²⁰⁹ Odlišný vývoj jednotlivých částí Ukrajiny tak vytvořil kontrast mezi jednotlivými historickými regiony. A. Solženicyn zřejmě očekává, že ukrajinské oblasti se silným ruským vlivem a ruskojazyčnou populací by hlasovaly pro setrvání s Ruskem a napomohly tak k vytvoření Solženicynem navrhovaného Slovanského svazu. Avšak v průběhu ukrajinského referenda o nezávislosti v prosinci 1991 i ruskojazyčné ukrajinské regiony na jihovýchodě země hlasovaly jasně pro nezávislost.²¹⁰ Vedle toho nově etablované státy by měly mít povinnost dodržovat práva menšin. Tím se snaží předejít výše zmíněnému rozpojení jednotlivých smíšených rodin či diskriminaci ruskojazyčné populaci v nástupnických státech.²¹¹

Článek *Jak máme uspořádat Rusko* také poskytuje konečnou Solženicynovu odpověď na otázku, jaké konkrétní státní zřízení by měl budoucí Ruský svaz mít. Navzdory kritickému postoji k demokratickému zřízení, nelze říct, že A. Solženicyn demokracii odmítá. A. Solženicyn je stoupencem demokracie, nicméně při ohledu na ruská specifika a nedostatky demokracie, je potřeba budovat demokratické zřízení zesponu, nikoliv z vrchu, ale postupně zesponu. Tzv. demokracie malých prostorů je podle A. Solženicyna nejideálnější řešením a nejideálnější pro Rusko státním zřízením. Pouze v malých územních jednotkách se může rozvíjet a upevňovat nová ruská demokracie. Tato demokracie má podle A. Solženicyna v Rusku dlouhodobou tradici, naposledy v podobě zemstev zavedené ve druhé polovině 19. století a zrušené až sovětskou vládou. A. Solženicyn tedy vystupuje za obnovu těchto samosprávných institucí, přičemž opomíjí fakt, že zemstva zavedená carem Alexandrem 2. nebyla žádnou demokratickou institucí. Volební systém totiž zajišťoval naprostou převahu statkářům, nikoliv rolníkům. A tam, kde bylo málo velkých statkářů, tam se zemstva vůbec nezřizovala, což se týká především Sibíře, ale také západních gubernií a Kavkazu.²¹² A. Solženicyn mluví o zemstvech na několika samosprávných úrovních a to místní, újezdní,

²⁰⁹ Subtelny, Orest. 2009. *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press, s. 481-484.

²¹⁰ Tamtéž, s. 583.

²¹¹ Solženicyn, Aleksandr. 1990. „Kak nam obustróit Rossiju?“ *Komsomolskaja pravda*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.kp.ru/daily/24141/359116/>.

²¹² Švankmajer, Milan. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny, s. 250.

oblastní a všeruské. Místním zemstvem myslí malé město či obec, újezdním zemstvem oblast na úrovni většího města, oblastní zemstvo představuje nějakou oblast či autonomní republiku. Způsob voleb orgánů těchto zemstev se má podle A. Solženicyna určit v daném zemstvě s tím, že se vyslovuje pro volební právo omezené cenem, především věkovým cenem a rezidenčním cenem. Aktivní volební právo by mělo být až od 20 let popřípadě vyšší na základě rozhodnutí jednotlivých zemstev a pasivní volební právo až od 30 let. Rezidenční cenž předpokládá určitý časový pobyt v dané lokalitě. Ten požaduje pro voliče, aby minimálně tři roky žili v dané územní jednotce, respektive zemstvě a pro kandidáty minimálně pětiletý časový pobyt. Zcela vylučuje možnost volební účasti pro nově příchozí. Zároveň A. Solženicyn upozorňuje na nedostatky spojené s činností stranických frakcí v zastupitelských orgánech a místo toho klade důraz na roli osobností ve volených institucích na všech úrovních. Existenci politických stran však nezakazuje, jen zdůrazňuje, aby ve volbách strany nenavrhovaly stranické kandidátky, ale jednotlivé osobnosti, které během výkonu funkce budou odpovědné nikoli své straně, ale svým voličům.²¹³ Vedle toho Solženicynův projekt Ruského svazu počítá i s existencí silné centrální hlavy státu, tedy s funkcí prezidenta. Silná centrální hlava státu by měla mít sice přímou legitimitu, ale kandidáti by měli být předkládáni celozemským shromážděním a to z urozených osob žijících na území státu nějakých 7 až 10 let. Teprve poté se může konat lidové hlasování s požadavkem absolutní většiny pro zvolení do funkce. K tomu přidává po americkém vzoru ještě funkci vice prezidenta vybraného každým kandidátem. A. Solženicyn ve svém státním projektu připouští i odvolatelnost prezidenta, k čemuž má být zmocněno celozemské shromáždění na základě tří čtvrtinové většiny a to v případě, že by prezident nemohl plnit své pravomoci. Po prokázání neschopnosti prezidenta plnit své funkce by pak mělo nominovat nové kandidáty a vyhlásit nové volby. Mezitím jeho pravomoci by převzal viceprezident. Naopak, kdyby po uplynutí funkčního období prezidenta celozemské shromáždění i nadále podporovalo prezidenta dvou třetinovou většinou, nebyly by zapotřebí žádné volby a prezident by tak mohl pokračovat ve svém úřadu. Jako hlavní pravomoc mu A. Solženicyn přisuzuje jmenování rady ministrů z řad odborníků. Z toho plyne, že Solženicynem zkonstituovaný projekt Ruského svazu předpokládá určitou koexistenci silné místní samosprávy a silné hlavy státu. Také se zmiňuje o zákonodárné iniciativě lidových mas, kdy po předložení určitého počtu podpisů by celozemské shromáždění bylo povinno zabývat se daným návrhem zákona.²¹⁴

²¹³ Tamtéž

²¹⁴ Solženicyn, Aleksandr. 1990. „Kak nam obustróit Rossíju?“ *Komsomolskaja pravda*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.kp.ru/daily/24141/359116/>.

Co se týče hospodářské obnovy výše popisovaného Ruského svazu, A. Solženicyn vidí jako hlavní zdroj bohatství a prosperity zemědělství, které se ale vinou komunistů nachází v hrozném stavu. Jako nezbytné proto považuje pozemkovou reformu, obnovu soukromého vlastnictví půdy či její pronájem. Půda má podle něj nejen hospodářský, ale i morální význam a její pronájem je nezbytný krok ke zlepšení stavu současného zemědělství. Zajištění řádného pronájmu půdy či její soukromé vlastnictví je proto neodkladný úkol nově zkonstituovaného Ruského svazu. Přesto však nabádá k opatrnosti, půda by se měla dostat jen do rukou rolníků a nikoli velkých spekulantů či akciových společností. K tomu dodává, že půda není jedinou zárukou svobodného rolníka, ještě je potřeba také volný trh, dostupná dopravní infrastruktura a také úvěry. Také zdůrazňuje nutnost podporovat veškeré podnikatelské aktivity, především chránit malé podnikání a zabránit přitom monopolizaci určitých odvětví. Obdobně jako při pronajímání či privatizaci země, i zde A. Solženicyn varuje, aby nedošlo k rozdávání bohatství zahraničnímu kapitálu, a pokusům zachránit to, co zahubil vnitřní systém přes zahraniční podnikatele. Vystupuje také za finanční podporu restaurace tradičních řemesel a pokuty za poškození životního prostředí. Neopomíná přitom ani dopady ekonomické transformace na obyčejný lid, který není zvyklý žít v podmínkách tržní ekonomiky, a proto se vyslovuje za zmírnění důsledků ekonomických reforem. A. Solženicyn si klade i otázku, kde vzít peníze na financování přestavby Ruského svazu. Hned na počátku té části věnující se ekonomickým potřebám, A. Solženicyn poukáže na jednoduché řešení. Tím je skončit s podporou nejrůznějších režimů na všech kontinentech, skončit s neustálou výrobou nových útočných zbraní a přestat výhodně zásobovat zbytek východní Evropy ruskými surovinami. Také bude třeba se zaměřit na majetek samotné komunistické strany, donutit ji odevzdat veškeré budovy v jejím držení a nechat ji žít jen z členských příspěvků.²¹⁵ A. Solženicyn tak poukazuje na skutečnost, že zisk klientských států ve třetím světě Sovětskému svazu nic nepřinesl, jen ekonomickou zátěž, jelikož musel tyto státy finančně podporovat. To samé platí i pro sovětské spojence ve střední a východní Evropě. A právě finanční prostředky investované do těchto států mohly být a měly by být investovány do obnovy hospodářství nového Ruského svazu.

Způsob, jak obnovit Rusko, však nespočívá jen v jeho teritoriální přestavbě, klíčovou roli příkládá také rodině, škole a pravoslaví. V stati Jak obnovit Rusko zdůrazňuje význam rodiny a školy. Tyto dvě instituce jsou totiž zárukou budoucnosti země. Krize či jiné problémy v rodině jsou podle něj i krizí státu. Proto v daném článku A. Solženicyn zdůrazňuje

²¹⁵ Solzhenicyn, Aleksandr. 1990. „Kak nam obustróit Rossíju?“ *Komsomolskaja pravda*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.kp.ru/daily/24141/359116/>.

nutnost zajistit takovou výplatu pro muže, aby žena měla právo na návrat do domácnosti k řádné výchově dětí. Za důležité považuje i školní výchovu, která by měla mít za cíl vychovat novou inteligenci. A. Solženicyn tak nabádá ke zreformování vzdělávacího systému, přičemž tento úkol nově zkonstituovaného svazu má stejnou váhu jako ekonomické reformy. Požadavek na přetvoření výchovně vzdělávacího systému se přitom vztahuje na celé území vlasti a týká se nejen způsobů výuky, ale i samotných učitelů. Způsobem výuky myslí především ateistické metody vyučování, které je nezbytné odstranit. Nezanedbatelnou úlohu v Solženicynově myšlení má rovněž venkov. Tím z velké části navazuje na své ekonomické úvahy, v nichž zdůraznil význam půdy. Konkrétně od rozvoje venkova závisí i rozkvet celé země. Z toho důvodu vyzývá k osvobození vesnic od tlaku měst jako nezbytného opatření k obnovení vitality Ruska a jeho kultury. Samozřejmě to se neobejde, jak již bylo zmíněno, bez účinné místní samosprávy, jako nástroje zajišťujícího hospodářský rozvoj venkova. Kromě toho jsou to jen malé města a vesnice, díky kterým se předávají hodnoty a tradice předchozích generací současné.²¹⁶

V květnu 1994 se vrátil do Ruska.²¹⁷ Vývoj se však ubíral jiným směrem, než tím, jaký doporučoval A. Solženicyn. V díle *Rusko v troskách* vydaném až po rozpadu Sovětského svazu, A. Solženicyn lituje osudu třech východoslovanských národů, tedy oddělení Ukrajiny a také Běloruska. Zvláště oddělení Ukrajiny těžko nese a hlavní lítost a také znepokojení vyjadřuje nad tím, že rodinné a příbuzenské vztahy jsou díky tomu zkomplikovány. Připomíná tak, že řada Ukrajinců či Rusů mají v obou zemích příbuzné a že na Ukrajině mnoho lidí považuje ruský jazyk svým rodným jazykem. Nutno připomenout, že to, co ho také bolí v případě Ukrajiny, je její územní podoba v leninských hranicích a její suverenita nad Krymem či celým územím Novoruska.²¹⁸ Naproti tomu jiný přístup zaujímá ve vztahu k čečenskému separatismu. Obdobně jako středoasijské republiky či Pobaltí i toto neruské území by mělo mít možnost jít svou vlastní cestou, čímž chce odříznout tak Čečensko od ruského těla. Dodává však, že Rusko by mělo přijmout těch etnických Rusů, kteří si přejí Čečensko opustit.²¹⁹ Také ztráty vlivu ve střední Evropě a vůbec jiných částech Evropy nelituje. Ve výše zmíněném díle tak přiznává svůj negativní vztah k panslavismu, zejména pronikání na Balkán carským režimem či připojení Polska. Tyto slovanské národy mají totiž

²¹⁶ Tamtéž

²¹⁷ Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů, s. 536.

²¹⁸ Solženicyn, Aleksandr. 2006. *Rossija v obvale*. Moskva: Russkijj put s. 75 -79.

²¹⁹ Tamtéž, s. 84.

svou cestu vývoje, která se odlišuje od Ruské cesty.²²⁰ Tato pozice jasně odpovídá jeho myšlenkovému projektu Východoslovanského svazu zahrnující tři východoslovanské národy s centrem na severovýchodě Ruska a více či méně izolacionistickým tendencím v jeho předchozích dílech. Nutno dodat, že nelituje ani rozpadu Sovětského svazu, který byl nevyhnutelný, ale vzniku nástupnických států v hranicích určených samým Sovětským svazem, v Leninských hranicích, především Ukrajina a Kazachstán, díky tomu se mnoho Rusů ocitlo na území těchto států. A. Solženicyn zde hovoří o ztrátě 25 milionu etnických Rusů, o kolosální historické porážce Ruska. V této souvislosti kritizuje ruskou vládu, která nenašla dostatek odvahy zvrátit tuto historickou porážku a nevyloučit do budoucna vyjednávání.²²¹ Posléze doporučuje vládě odvézt z bývalých středoasijských sovětských republik odvézt ty Rusy, kteří si to přejí, dobývat se maximální otevřenosti hranic s Ukrajinou a Běloruskem a od pobaltských států dodržování evropských norem týkající se práv národních menšin.²²² Také v případě starostí o ruskojazyčné obyvatelstvo A. Solženicyn nesprávně chápe situaci. Na Ukrajině podle různých průzkumů skutečně až 40. procent ukrajinských obyvatel mluví rusky, což ale neznamená, že jsou to Rusové. A. Solženicyn tak neprávem lituje ty, kteří mluví rusky, že jsou to Rusové. Navíc, jak poukazuje Milan Syruček, podle posledního sčítání k ukrajinské národnosti se přihlásilo 79 procent obyvatel.²²³ Solženicyn tak zaměňuje V Ruské otázce na konci 20. století a knize Rusko v troskách etnického Rusa s rusky mluvícím Ukrajincem.

V díle *Rusko v troskách* také pokračuje v kritice západu, která je v porovnání s předchozími texty mnohem ostřejší. Tentokrát však nekritizuje slabost vůči komunismu, ale zneužití oslabení Ruska v podobě rozšiřování NATO na východ včetně vojenského sblížení s Ukrajinou.²²⁴ Zde je vidět jistý názorový posun, který rovněž potvrzuje jeho nacionalistické názory. Jestliže dříve vyzýval k nezasahování do nejrůznějších záležitostí světové politiky, nyní vyzývá, alespoň pokud jde o práva a zájmy ruskojazyčné populace, která se v důsledku rozpadu Sovětského svazu nachází za hranicemi Ruské federace.

Zemřel v Moskvě v roce 2008.²²⁵

²²⁰ Tamtéž, s. 75.

²²¹ Solženicyn, Aleksandr. 1995. „Russkij vopros“ k koncu XX veka.“ Pp. 686-687 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Publicistika*. Jaroslavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

²²² Tamtéž, s. 690.

²²³ Syruček, Milan. 2015. *Rusko-ukrajinské vztahy, Mýty a skutečnost*. Praha: Grada, 24-25.

²²⁴ Solženicyn, Aleksandr. 2006. *Rossija v obvale*. Moskva: Russkij put, s. 29-34.

²²⁵ Tamtéž, s. 536.

4. Ideologická identifikace obou disidentů a komparace myšlenkových pozic obou disidentů

Ideologická orientace

4.1 Andrej Sacharov

Na základě zanalyzovaných textů či jiných pojednání lze říct, že ideové smýšlení A. Sacharova obsahuje prvky pacifismu, humanismu, progresivní politiky, environmentalismu a také sociálního liberalismu. Volání po odzbrojení, ukončení všech válek včetně regionálních konfliktů, kritika militarismu spolu s požadavkem na snížení počtu armádních stavů je jasným důkazem jeho pacifistických postojů. Názory zmíněné v Nobelově lekcí či stati Svět za půl století jsou zase důkazem progresivismu. V nich, jak bylo výše představeno, označí pokrok jako nevyhnutelný a očekává, že to budou právě technologické inovace, které pomohou řešit nejrůznější problémy a usnadní tak život lidstvu. Připustil sice objevení negativních jevů spojené s modernitou, nicméně kategoricky vyloučil návrat k zdravému životu minulých století, což opět potvrzuje jeho progresivní myšlení. Zájmem o životní prostředí a jeho ochranu pak potvrdil svou orientaci na tzv. zelenou politiku. Volání po propuštění politických vězňů, kritika nacionalismu, požadavek na rehabilitaci dosud nerehabilitovaných přesídlených národů, svoboda výměně informací, důraz na otevřenost a rozmanitost názorů, podpora soukromé iniciativě v hospodářské oblasti a v ústavním projektu přítomný katalog práv prokazuje, že A. Sacharov byl liberál.

Zde je potřeba upřesnit, jaký typ liberalismu má nejbliže k myšlení A. Sacharova. V první řadě, myšlenky A. Sacharova lze označit liberální ve smyslu politického liberalismu, nikoliv ekonomického. Hlavní myšlenkou politického liberalismu je dělba moci a garance elementárních politických svobod. To požadoval například ve svém projevu na Sjezdu lidových poslanců a jím navrženém ústavním projektu. V obou dokumentech tyto požadavky zazněly nejvíce. Z pohledu ekonomických názorů však nelze říct, že A. Sacharov sdílí myšlenky ekonomického liberalismu, založené na důvěře ve volný trh. A. Sacharov byl stoupencem smíšené ekonomiky, která má vzniknout v důsledku konvergence obou systémů,

což odporuje zásadám ekonomického liberalismu vyzývající k pasivní roli vlády v ekonomice. Z tohoto úhlu pohledu jeho názory odpovídají spíše sociálnímu liberalismu, než ekonomickému liberalismu, který akceptuje některé státní zásahy do ekonomiky, protože mohou rozšířit svobodu jednotlivce, tím, že ho ochrání před sociálními zly.²²⁶ Lze také prohlásit, že alespoň z části v jeho myšlení se objevují prvky globalizace, o tom vypovídá nejen jeho důraz na otevřenost, ale také podpora vzájemné výměny informací a obchodní spolupráce a vůbec jeho myšlenka nevyhnutelné konvergence obou systémů. Tím můžeme dojít k závěru, že Sacharov ve svých úvahách nad reformami státního zřízení byl orientován sociálně liberálně. Podle identifikace ideologických postojů tak lze potvrdit platnost první hypotézy, že Sacharov byl liberálně orientovaný.

Důvod, proč dospěl k těmto politickým názorům, lze shledat v jeho profesi fyzika a pracovních zkušenostech. Jak psal ve své stati *Odpovědnost vědců*, vědci, inženýři a jiní specialisté totiž ví, jak využít poznatky vědy a techniky ve prospěch lidí, ale také si uvědomují nebezpečí vyplývající z technologického pokroku, zejména nebezpečí využití vědy v oblasti vojenství.²²⁷ Na využití technických poznatků v oblasti zbrojení se přitom Sacharov podílel a jak bylo výše zmíněno, v době, kdy dostával nejrůznější vyznamenání a ocenění od sovětské vlády za svou činnost, začínal mít současně obavy z důsledků své práce. Proto lze konstatovat, že právě probíhající závody ve zbrojení spolu s jadernými zkouškami a rolí, kterou přikládal vědcům, ovlivnily jeho názory, protože si uvědomoval jako vědec a fyzik pokroku v oblasti vojenské techniky, tím pádem i důsledky jaderné války a vůbec přínos vědců a jiných specialistů pro společnost. Z toho důvodu zaujal pacifistické postoje spolu s liberálními a progresivními vizemi politiky a společnosti, což znamená svobodná a tolerantní společnost, otevřená novinkám a inovacím.

²²⁶ Heywood, Andrej. 2004. *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia, s. 65-66.

²²⁷ Sakharov, Andrejj. 1990. *Otvetstvennost uchenykh*. Pp. 202 in Andrejj, Sakharov *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

4.2 Alexandr Solženicyn

V případě A. Solženicyna lze dojít k závěru, že jeho myšlenky jsou patriotické, popřípadě, že cíl Solženicynových úvah je nahrazení marxismu patriotismem či nějakým druhem ruského nacionalismu. Zmínka o ruském patriotismu v případě Velké vlastenecké války a důraz na ruský národní stát jasně prokazují jeho nacionalistické postoje. Na druhou stranu nelze Solženicynův nacionalismus spojovat s imperialismem, popřípadě s panslavismem. Volání po rezignaci na dění na všech kontinentech, posléze po oddělení periferních neslovanských oblastí i nezájem o jiné slovanské národy kromě Ukrajinců a Bělorusů pak potvrzují neexpansivní charakter Solženicynovy verze ruského nacionalismu. A. Solženicyn namísto rozšiřování vlivu Ruska volal po uzavření a izolaci, od níž očekával, že umožní koncentraci na domácí problémy. To potvrzuje jeho izolacionistické názory v jeho myšlení. Součástí Solženicynových názorů a postojů jsou také myšlenky tradicionalismu a autoritativního smýšlení. Jeho tradicionalistické postoje pak potvrzuje sám fakt, že se mu nelíbila ani ruská demokracie 90. let, která odporovala jeho hodnotám a představám. V tomto kontextu je třeba ještě jednou odkázat na esej Ruská otázka na konci 20. století a její závěrečnou část, kde shrnuje důsledky komunistického režimu a důsledky reforem provedených po pádu Sovětského svazu a prohlašuje, že Rusko se snaží vytvářet zločinnou společnost mnohem horší než západní vzorce, které kopíruje. K tomu pak doplňuje, že způsob života nelze kopírovat, ten se musí spojit s tradicemi země a jako příklad uvádí Japonsko.²²⁸ Právě tou tradicí v ruském prostředí je už několikrát zmíněná demokracie malých prostorů. Důraz na ruské tradice, rodinu, víru, respektive pravoslaví, upřednostňování postupných změn namísto revolucí, respekt k soukromému majetku spolu s kritikou západních společností i sovětského komunismu pak potvrzují jeho konzervativní postoje. Tím lze potvrdit první hypotézu, že Solženicyn byl konzervativně orientovaný tradicionalista.

Na jeho názory měla nepochybně vliv morální devastace společnosti komunistickým režimem. O potřebě uzdravit ruský národ mluvil hlavně v Dopise vůdcům Sovětského svazu a stati Jak máme znovu uspořádat Rusko, kde zmínil, že impérium je škodlivé pro samotný ruský národ. Na druhou stranu nemusí to být jediný faktor, který ovlivnil jeho konzervativní myšlení. Dalším faktorem může být jeho životní zkušenost, konkrétně zatčení a pobyt

²²⁸ Solženicyn, Aleksandr. 1995. „Russkijj vopros“ k koncu XX veka.“ Pp. 695 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Publicistika*. JAroslavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

v gulagu. V knize *Souostrovi gulag*, v níž popsal hrůzy komunistického režimu, vzpomíná, jak na počátku roku 1945 viděl kolony domů nuceně se vracějících válečných zajatců, kteří byli označeni jako zrádci. V této souvislosti si v dané knize pokládá otázku, jak je možné, že nejspravedlivější zřízení na světě má miliony zrádců z řad prostého lidu, zatímco Anglie, která bojovala na stejné straně jako SSSR, nemá ani jednoho zrádce, přitom tam dělníci trpí.²²⁹ Tyto události spolu s pobytem v Gulagu mu tak otevřely oči a ovlivnily jeho myšlení, názory a tvorbu.

²²⁹ Solženicyn, Alexandr. 2011. *Souostrovi Gulag Díl I*. Praha: Academia, s. 216-220.

4.3 Komparace myšlenkových pozic obou disidentů

Oba disidenti se shodují v tom, že současnou podobu a fungování Sovětského svazu je potřeba od základu reformovat, že v takové podobě nemůže dále existovat. Liší se však v rozsahu a hloubce reformy. A. Sacharov vystoupil ve svém ústavním projektu se Svazem sovětských republik Evropy a Asie. Podle názvu daného státu lze konstatovat, že chtěl daný státní útvar v maximálně možné podobě zachovat a pouze reformovat jeho vnitřní fungování, tak aby fungoval na demokratických principech. U A. Solženicyna lze vysledovat diametrálně odlišný názor. Ten se vyslovoval pro jeho rozpuštění, když ve stati *Jak máme obnovit Rusko*, vyloženě mluví o oddělení neslovanských svazových republik a o vytvoření jakéhosi Slovanského svazu či Ruského svazu složeného z Ruska, Běloruska, Ukrajiny a části severního Kazachstánu. Na druhou stranu oba kritici režimu sdílí podobné stanovisko k právu na sebeurčení. A. Sacharov se již v memoárech vyjádřil, že je potřeba dát tuto možnost jednotlivým svazovým republikám a posléze v projektu nové ústavy vymezil proceduru vstupu či výstupu svazové republiky. Jak bylo výše popsáno, vstup probíhá na základě svazové smlouvy a rozhodnutí orgánů dané republiky, oddělení pak na základě referenda a rozhodnutí příslušných orgánů dané republiky. Právě procedura vstupu jasně dokazuje, že Sacharovův státní projekt je otevřen všem, nikoli jen slovanským republikám, na rozdíl od A. Solženicyna. V této fázi pak vzniká otázka, kdyby se měl realizovat tento projekt, kolik svazových republik by nakonec podepsalo tuto smlouvu, popřípadě kolik by jich pak daný euroasijský svaz opustilo v souladu se stanovenými pravidly. A. Solženicyn přímo vyzývá k odtržení neslovanských republik, které mají svou cestu vývoje, následně v *Ruské otázce* a monografii *Rusko v troskách* připouští oddělení jiných neslovanských částí Ruska. Také v případě Ukrajiny připustil možnost jejího oddělení, i když sám byl stoupencem společného státního útvaru všech tří východoslovanských národů. Z teritoriálního pohledu tak vyplývá, že Solženicynovým cílem byla přeměna Sovětského svazu v ruský národní stát skládající se ze tří východoslovanských národů. To o A. Sacharovovi nelze říct, protože jím navrhovaný Svaz sovětských republik Evropy a Asie jakožto dobrovolné sjednocení evropských i asijských republik sovětského svazu je otevřený všem i neslovanským, respektive neruským svazovým republikám.

Pokud jde o vnitřní uspořádání státu, tedy o ideální politický systém, který oba disidenti navrhovali ve svém projektu ideálního státu, i tady lze vysledovat určité rozdíly a shody zároveň. Andrej Sacharov, který ve svém návrhu ústavy mluví o Sjezdu lidových

poslanců, radě ministrů a instituci svazového prezidenta, se přiklání k nějaké parlamentní formě vlády se silným prezidentem. O tom svědčí především role Sjezdu jakožto legislativního orgánu, kterému ústava přiděluje pravomoc přijímat zákony včetně rozpočtu a také schvalovat složení rady ministrů, respektive jejího předsedu a ostatní členy s výjimkou ministra obrany a zahraničí. V dekretu o moci pak navrhuje, aby sjezd disponoval plnou zákonodárnou a jmenovací pravomocí, na základě čehož lze konstatovat, že jeho návrhy na podobu státu se podobají parlamentní formě vlády čili parlamentní demokracii se silným postavením prezidenta, který má vedle přímé legitimacy vliv na obsazení postu ministra obrany a zahraničí. Tohle institucionální uspořádání tak nese i některé znaky západoevropských politických systémů. Zato A. Solženicyn odkazuje k ruské tradici, k ruským specifickým a nedostatkům demokracie a místo toho přijde s koncepcí demokracie malých prostorů, která předpokládá rozdělení státu na zemstva a předání určitých pravomocí orgánům zemstv. Jeho cílem je tedy budovat demokracii zespoďu do vrchu, v malých územních jednotkách. Na druhou stranu A. Sacharov byl stoupencem decentralizace v procesu rozhodování, jeho ústavní projekt dával velké pravomoci svazovým republikám v mnoha oblastech a ve svém projevu dokonce vyzval k posílení samosprávné role místních sovětů, bez kterých není možné provádět řadu neodkladných opatření jako je například půdní reforma. V této oblasti se tedy objevují určité podobnosti obou kritiků režimu, vzhledem k tomu, že oba disidenti přikládají určitou roli lokální úrovni a tvorbě politiky na této úrovni. Nicméně nelze opomenout, že A. Sacharov mluví o sovětech, zatímco A. Solženicyn jako kritik všeho sovětského považuje sověty za neefektivní instituty zavedené sovětskou vládou neplnící samosprávnou funkci a z tradicionalistických pozic volá po obnovení zemstv. V čem se A. Sacharov a A. Solženicyn dále shodují, je jejich postoj k vedoucí roli Komunistické strany Sovětského svazu. A. Solženicyn byl velký kritik komunismu, již v Dopise vůdčím Sovětského svazu vyzval k rezignaci na komunistickou ideologii, o jeho souhlasu s odstraněním komunistické strany jako vůdčí strany nelze pochybovat. A. Sacharov ve svém Dekretu o moci zveřejněném na prvním Sjezdu lidových poslanců požaduje odstranění článku 6, který tuto roli komunistické straně zaručoval, tudíž i on nepochybně souhlasil se zrušením vedoucí pozice této strany. Přesto však nelze říct, že oba disidenti byli stoupenci více stranického systému. Sacharov volal po pluralismu ve všech sférách, nejen po ekonomickém pluralismu, ale také po politickém pluralismu, takže lze vyvodit, že podporoval více stranický systém. A. Solženicyn se ale vymezoval proti politickým stranám, upozorňoval na roli stranických frakcí v zastupitelských orgánech a upřednostňoval spíše osobnosti než stranické kandidáty v průběhu voleb, takže lze konstatovat, že jeho podpora systému více politických

stran nebyla příliš velká. Oba disidenti také počítají ve svém státním projektu s úřadem prezidenta. Fakticky i jeho postavení je velmi podobné v ústavních návrzích obou kritiků režimu. Ve svých návrzích se totiž vyslovují pro jeho přímou volbu i odvolatelnost cestou referenda. Tím pádem, vedle funkce hlavy státu oba disidenti upomínají také institut referenda.

Při srovnávání institucionálního uspořádání státního projektu obou disidentů lze rozdíl zpozorovat také ve vztahu k samotné demokracii. Na základě rozboru textů A. Solženicyna nelze jednoznačně potvrdit jeho demokratickou orientaci. Byl sice kritikem komunismu a sovětského totalitarizmu, ovšem upozorňoval na nedostatky současných demokracií, nepřipravenost ruského národa k této formě vlády a historickou zkušenost s autoritativním zřízením, které Rusko udržovalo v kondici. Tím pádem lze u A. Solženicyna vysledovat určité sklony k autoritativní formě vlády s určitými demokratickými elementy. A. Sacharov v reakci na Solženicynovu obhajobu autoritářských forem vlády v článku *O dopise vůdcům Sovětského svazu* prohlásil, že jeho názory o nezralosti ruského národa k demokracii jsou mu cizí, a že jako jedinou příznivou formu vlády považuje demokratické zřízení. Podle A. Sacharova jen v demokratických podmínkách lze rozvíjet národní charakter, který je schopný racionální existence ve stále komplexnějším světě.²³⁰ Podle toho lze konstatovat, že Sacharov podporoval demokracii, byť třeba v sovětských podmínkách, autoritářské zřízení však rozhodně odmítal.

Co oba disidenty dále spojuje, je postoj k zahraničním intervencím a angažmá v globálních konfliktech. A. Sacharov byl kritikem vojenských dobrodružství, primárně sovětské účasti v Afganistanu. I A. Solženicyn byl proti expansi, rozšiřování sovětského vlivu a proletářské revoluce. A. Sacharov ve svém ústavním projektu dokonce zavrhl jakékoliv expansionistické či mesianistické cíle.²³¹ Na druhou stranu nevolal po izolacionismu, velký důraz kladl právě na mezinárodní spolupráci s cílem dosažení konvergence obou systémů, udržení kontroly nad zbrojením a vyřešení regionálních konfliktů včetně situace v Afganistanu. Též jeho důraz na roli mezinárodních organizací a zřízením v rámci OSN určitého konzultativního orgánu potvrzují jeho neizolacionistické postoje. O nezbytnosti integrovat se v mezinárodní politiku za účelem vyřešení společných výzev v případě A. Solženicyna mluvit nelze. Izolacionistické tendence dobře vystihuje volání k rezignaci na přítomnost v Africe, ve Středozeří či jiných místech světa a připomínka, že místem Ruska je

²³⁰ Sakharov, Andrejj. 1991. „O pisme Aleksandra Solzhenicyna «Vozhdjam Sovetskogo Sojuza.“ Pp. 69 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

²³¹ Sakharov, Andrejj. 1991. „Konstitucija Sojuza Sovetskikh Respublik Evropy i Azii“ Pp. 268 in Andrejj, Sakharov (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

severovýchod planety se Severním ledovým oceánem. A. Solženicyn v několika textech vyzval sovětské lidry, aby se věnovali jen vnitřním, tedy domácím potřebám a ukončili zahraničně politická angažmá po celém světě. Právě domácí problémy měly v Solženicynově myšlení velkou prioritu, daleko větší než spolupráce s ostatními vyspělými státy, která může způsobit příliv zhoubných vlivů a myšlenek ze západu, kterých se obával. Svými postoji tak volá po izolaci, na rozdíl od A. Sacharova, který vyzýval ke sblížení obou systémů. V této části práce je nutno poukázat na esej A. Sacharova *O dopisu Alexandra Solženicyna vůdcům Sovětského svazu*. A. Sacharov se v této eseji věnuje dopisu A. Solženicyna ostře ohradí proti přání A. Solženicyna izolovat zemi od západních vlivů, od obchodní i informační výměny se západem. Podle A. Sacharova země nemůže žít v ekonomické ani technologické izolaci. Naopak pro potřeby a cíle země jako je osvojení severovýchodu Ruska, je potřeba spolupracovat s vyspělými zeměmi, aby Rusko získalo zařízení, kapitál a také technické ideje pro modernizaci a rozvíjení vnitřního prostranství. A vůbec otázky týkající se odzbrojení či vyřešení ekologicko-hospodářských problémů současnosti rovněž nejde vyřešit silami jedné země ale cestou spolupráce mezi zeměmi. Solženicynovy cíle jsou tedy v myšlení A. Sacharova rozporující, na jedné straně osvojování vnitřního prostranství, na druhé straně obrana před zhoubnými vlivy západní civilizace, přičemž pro rozvoj těchto teritorií je potřeba spolupracovat s vyspělými ekonomikami, které patří do té tzv. západní civilizace.²³² Zde je potřeba připomenout, že tyto rozdílné pozice mohou pramenit z toho, že oba disidenti viděli hrozby pro svou zemi jinde. A. Sacharov, jak bylo výše uvedeno, za hlavní nebezpečí považoval jadernou válku a další socioekonomické problémy v rozvojových zemích. Ke snížení jaderných zbraní a celkové pomoci strádajícím zemím jsou tedy logicky potřeba společná řešení a společná úsilí v rámci sblížení obou systémů, protože jadernými zbraněmi disponuje více než jedna země. A. Solženicyn viděl hlavní nebezpečí v sousední Číně, která také disponovala jadernými zbraněmi, proto volal po opatřeních, která by ochránila Rusko před čínskou hrozbou a záchranu viděl v rezignaci na komunistickou ideologii, její nahrazení ruským patriotismem a osvojování severovýchodu Ruska. A co se týče názorů A. Sacharova na potenciální hrozbu ze sousední Číny, A. Sacharov je přesvědčen, že A. Solženicyn jen dramatizuje situaci. V této souvislosti A. Sacharov odkazuje na řadu odborníků na Čínu, kteří tvrdí, že Čína ještě dlouho nebude mít kapacity na válku proti SSSR. Z druhé strany A. Sacharov souhlasí, že i agrese ze strany SSSR proti Číně by byla odsouzena k neúspěchu.²³³

²³² Sakharov, Andrej. 1991. „O pisme Aleksandra Solzhenicyna «Vozhdjam Sovetskogo Sojuza.» Pp. 70-71 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

²³³ Tamtéž, s. 67.

Rozdílný názor na roli Ruska, respektive Sovětského svazu ve světě pak potvrzuje fakt, že A. Solženicyn byl izolacionista, A. Sacharov pak internacionalista, ovšem nikoli proletářský internacionalista, jeho názory jsou internacionalistické ve smyslu mezinárodního řešení problémů a konfliktů.

Odlišné a zároveň zčásti podobné názory lze vysledovat také v otázce pokroku a technologického vývoje. Oba disidenti přiznávají úpadek morálních a tradičních hodnot, problémy jako je přelidnění, znečištění prostředí či vyčerpání přírodních zdrojů. Předkládají však jiná řešení. Zatímco A. Sacharov vidí šanci a záchranu v technologickém pokroku, který může pomoci překonat současné problémy, A. Solženicyn považuje pokrok, technologický vývoj a vůbec jakékoliv vymoženosti moderní doby za škodlivé. Řešení tedy vidí v rezignaci na pokrok a odmítnutí všelijakých průmyslových gigantů či velkoměst. Místo toho volá po návratu k tradičním hodnotám a patriarchální formě společnosti, což A. Sacharov kategoricky odmítá. Zřeknutí se pokroku, tak jak A. Solženicyn požadoval v Dopise vůdcům Sovětského svazu, může podle A. Sacharova jen oddálit řešení důležitých problémů a vytvořit kritickou situaci pro celý svět.²³⁴ Rozdílné vnímání pokroku a technologického vývoje znamená, že A. Sacharov zaujímá progresivní postoje, zatímco A. Solženicyn svým negativním vztahem k pokroku postoje konzervativní a tradicionalistické.

Odlišná stanoviska lze vysledovat také ve vztahu k ideologii socialismu. Ačkoliv oba disidenti vystupovali proti současnému režimu, jejich pozice k socialismu se lišila. A. Sacharov nepopíral určité úspěchy socialistické ideologie. Jak píše A. Sacharov v Úvahách, byl to totiž socialismus, který zvýšil hodnotu práce až na úroveň morálního úspěchu. Byl to právě socialismus, který v Sacharovově myšlení umožnil sociální pokrok 20. století, protože bez konkurence kapitalismu a socialismu by se společnost nacházela v takové situaci, kterou popisoval ve svých esejích Engels. A hlavně otevřel dveře nevyhnutelnému sblížení obou ideologických systémů.²³⁵ Sblížení obou systémů, které je v myšlení A. Sacharova nevyhnutelné, povede k přijetí výhod druhého systému a napravení jeho nedostatků. Samozřejmě v případě socialistických systémů budou potřeba i další opatření jako je vypořádání se s dědictvím stalinismu. A. Solženicyn však nesouhlasí s těmito názory, zejména s tvrzením, že socialismus zvýšil hodnotu práce až na úroveň morálního úspěchu. V první části eseje *Při návratu dýchání a vědomí*, v níž reaguje na Sacharovovy názory, poukazuje, že na ruském venkově lidé celý život žili prací, nicméně za socialismu se práce stala jen

²³⁴ Tamtéž, s. 66-67.

²³⁵ Sakharov, Andrej. 1991. „Razmyshlenija o progresse, mirnom sosushhestvovanii i intellektualnoj svobode.“ Pp. 41-42 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

břemenem. Dodává, že těžkou práci musí vykonávat i ženy a že neexistují nikdo takový, jehož oblíbeným dnem by bylo pondělí.²³⁶ Tím A. Solženicyn vyjadřuje jiné názory k socialistické ideologii. Z druhé strany jak A. Sacharov, tak A. Solženicyn negativně hodnotí Stalina v dějinách své země. A. Sacharov, jako jeden ze signatářů dopisu proti rehabilitaci Stalina, se kriticky vyjádřil k osobě Stalina několikrát. A. Solženicyn, jako veterán gulagu, měl také negativní postoj ke Stalinovi. I přes kritický pohled na Stalinovu vládu se oba kritici režimu zde rozcházejí. A. Sacharov totiž Stalinovi vyčítá mnoho věcí, především represe, při kterých zahynuli nevinní lidé, ale také opuštění leninských zásad při řízení státu²³⁷ a právě zde se cesty obou disidentů rozcházejí. A. Solženicyn vyjadřuje svůj nesouhlas s obecně přijímaným tvrzením, že Stalin opustil leninské principy. V dané eseji porovnává násilné akty provedené Leninem i Stalinem a dochází k závěru, že až na čistky ve vlastní straně se Stalin od Lenina neodchýlil. Navíc Stalinismus ani neexistoval, jelikož Stalin nedeclaroval žádné učení. Koncept Stalinismu je používán především západoevropskými komunistickými stranami či jinými obhájci socialismu, aby mohli svést na někoho špatnou minulost a ulehčit tak své pozice. Tím A. Solženicyn popírá existenci stalinismu jako takového a Stalina nazývá následníkem leninského učení, přičemž jak Stalina, tak Lenina hodnotí negativně.²³⁸ Porovnání postojů k ideologii socialismu obou disidentů pak dokazuje, že A. Sacharov kritizoval vládnoucí režim z levicových pozic, kdežto A. Solženicyn vystupoval proti režimu z národně konzervativních pozic.

V oblasti ekonomiky se oba kritici režimu více méně shodují. Jak Sacharov, tak Solženicyn považují za nezbytné provedení půdní reformy. Kromě toho, oba disidenti podporují vybudování tržní ekonomikou cestou podpory soukromého podnikání a demonopolizace ekonomiky pomocí konkurence. Rovněž v myšlenkách těchto disidentů lze shledat podporu sociální spravedlnosti, kterou chtějí dosáhnout určitou regulační funkcí státu v ekonomice.

²³⁶ Solženicyn, Aleksandr. 1974. „Na vozvráte dykhánija i soznánija.“ Pp. 18 in Aleksandr, Solženicyn (ed.). *Iz-pod glyb Sbornik statejj*. Parizh: YMCA-PRESS.

²³⁷ Sakharov, Andrejj. 1966. „Pismo 25 dejatelejj sovetskoyj nauki, literatury i iskusstva L. I. Brezhnevu protiv reabilitacii I. V. Stalina“ *old.ihst.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://old.ihst.ru/projects/sohist/document/letters/antistalin.htm>.

²³⁸ Tamtéž, s. 14-15.

5. Závěr

Diplomová práce měla za cíl určit ideologickou orientaci v úvahách nad reformami státního zřízení u dvou vybraných disidentů a najít podobnosti/odlišnosti v jejich myšlenkách, názorech.

První kapitola, která je členěna dvěma podkapitolami, měla za cíl shrnout vývoj v Sovětském svazu od doby Leonida Brežněva až do nástupu Michaila Gorbačova do čela SSSR. Její první podkapitola vysvětluje příčiny, proč se v té době objevil disent. V rámci této podkapitoly bylo zjištěno, že příčinou objevení disentu byla především restalinizace společnosti zahájená na sjezdu KSSS v roce 1966, protože řada intelektuálů či jiných představitelů kulturního a společenského života se obávala návratu represí a despotie 30. let. Nejednalo se však o jedinou příčinu, brzy začíná sehrávat klíčovou roli zahraniční politika. Ta je nejprve spojená s invazí do Československa a následným potlačením obrodného procesu, s nímž řada lidsko-právních aktivistů sympatizovala, poté s politikou uvolňování napětí zvanou détente a Helsinskou konferencí. Tam sice Sovětský svaz získal uznání poválečného uspořádání v Evropě a jiné výhody pro modernizaci sovětského hospodářství, nicméně západní země prosadily svůj závazek ochrany lidských práv, čímž disidenti získali legální osnovu pro své fungování. Vzhledem k tomu, že sovětské vedení mělo zájem na pokračování této politiky z hospodářských důvodů, muselo se zpočátku ohlížet na mínění Západu, což hrálo ve prospěch disidentů. Druhá podkapitola se již věnovala dvěma vybraným postavám a jejich působení v této éře. Práce v této podkapitole rozebírá tvorbu, nezbytnou pro zodpovězení na výzkumné otázky. Eseje, ale i jiné texty dvou disidentů se přitom snaží propojit s výše pospaným vývojem v Sovětském svazu. Druhá kapitola, stejně jako první kapitola, nejprve shrnuje vývoj v Sovětském svazu ve druhé polovině 80. let, vnitropolitické i zahraničně politické změny a také události doprovázející samotný rozpad Sovětského svazu. Na základě tohoto popisu první podkapitola pak poukazuje, jak tyto změny ovlivnily znovuobjevení disentu. V ní bylo zjištěno, že ke znovuobjevení disentu přispěla Perestrojka a jiné reformy zaměřené na liberalizaci společenského života. Mezi nimi propuštění politických vězňů, kteří se ihned navrátili ke své původní činnosti, ale také uspořádání částečně svobodných voleb do Sjezdu lidových poslanců, které vyústily ke zformování Meziregionální skupiny poslanců na půdě tohoto Sjezdu, fakticky prvního opozičního sdružení v rámci sovětských orgánů. Druhá, stěžejní podkapitola se opět vrací ke dvěma vybraným kritikům

sovětského režimu, jejich působení, činnosti v době Perestrojky a znovu rozebírá jejich tvorbu, která je samozřejmě dávana do souvislosti s vývojem v této etapě sovětských dějin. Třetí a závěrečná kapitola pak konečně odpovídá na výzkumnou otázku a poukazuje na podobnosti i odlišnosti v jejich názorech a vizích reformování sovětského systému.

Práce měla stanovený cíl najít odpověď na dvě výzkumné otázky. První výzkumná otázka zněla: Jaká byla jejich ideologická orientace v úvahách nad ideálním státním zřízením? Na základě rozboru článků a jiných děl Andreje Sacharova bylo zjištěno, že A. Sacharov vycházel během úvah nad reformami systému z myšlenek liberalismu, pacifismu, progresivismu, environmentalismu, idejí globalizace, popřípadě internacionalismu. Jeho myšlení a názory vycházely z toho, že lidstvo podle něho čelí nebezpečí termojaderné války, příp. jiných konfliktů, vyplývajících z bipolárního soupeření dvou velmocí, socioekonomickým problémům, které se týkají hlavně rozvojových zemí a za další nebezpečí pro lidstvo považoval rovněž diktátorské režimy včetně jiných režimů rasisticky, nacionalisticky či militaristicky orientovaných. Způsob, jak překonat tyto problémy, především bipolární rozdělení světa a rizika z něho vyplývající, viděl v ideji konvergence neboli sblížení obou systémů, odzbrojení a ukončení všech válek i regionálních konfliktů diplomatickým způsobem. V těchto postojích A. Sacharova jsou jasně viditelné prvky pacifismu. Velkou roli přikládal také pokroku, který pomůže překonat řadu problémů včetně ekonomické stagnace, která zasáhla sovětskou ekonomiku. Technologický průlom však spojoval s otevřeností a demokratizací společnosti, protože jen takové společnosti nebrání svobodné aplikaci nejnovějších vědecko-technologických poznatků ve výrobním procesu a jiných sférách. Z toho důvodu kladl důraz na lidská práva, intelektuální a tvůrčí svobodu v zájmu rozvoje vědy a jejich poznatků. Zde jsou pak jasně viditelné myšlenky progresivismu a liberalismu. A vzhledem k tomu, že k liberálním požadavkům spočívajících ve volání po propuštění politických vězňů, důrazu na lidská práva a osobní svobody včetně svobody bádání pak dodává i určité sociální práva, lze Sacharovovy myšlenky označit jako sociálně liberální. Tím pádem při hledání odpovědi na tuto výzkumnou otázku tak byla potvrzena i první hypotéza, že Andrej Sacharov byl orientován sociálně liberálně. Další hypotéza týkající se A. Sacharova byla rovněž potvrzena a to již v druhé podkapitole druhé kapitoly. Ta zněla, že myšlenky Andreje Sacharova nějak ovlivnily změny, které se odehrály v tehdejší SSSR na konci 80. let. S touto hypotézou lze souhlasit, protože v zahraniční i domácí politice bylo uskutečněno mnoho reforem, ke kterým A. Sacharov vyzýval v předchozích článcích. A pokud jde o třetí a zároveň poslední hypotézu týkající se A. Sacharova, která zní, že názory A. Sacharova se formovaly pod vlivem závodů ve zbrojení, s tou lze také souhlasit, ale je třeba ji

zasadit do širších souvislostí, propojit ji s jeho profesí vědce a životními zkušenostmi. A. Sacharov jako vědec si totiž uvědomoval výhody, které přináší technologický pokrok, ale také rizika technologického pokroku v některých oblastech, hlavně v oblasti vojenského průmyslu, vojenských technologií a jejich použití v případě válečného konfliktu. To pravděpodobně ovlivnilo jeho názory a vize politiky. Pokud jde o zjištění ideologické orientace Alexandra Solženicyna, v jeho názorech lze spatřit myšlenky konzervatismu, přesněji řečeno národního konzervatismu, myšlenky ruského nacionalismu či patriotismu a izolacionismu. Rozbor jeho politické tvorby skutečně odpovídá osobě s těmito názory. A. Solženicyn vycházel z toho, že největší hrozbou pro Rusko, nikoliv pro celé lidstvo, ale pro Rusko, je válka se sousední Čínou a ekologické problémy jako je znečištění ovzduší, přelidnění a vyčerpání přírodních zdrojů. Řešení viděl v rezignaci na marxistickou ideologii, osvojování ruského severovýchodu a transformaci Sovětského svazu na ruský národní stát. Od osvojování a rozvíjení sibiřských oblastí očekával, že tyto pusté prostranstva dají Rusku šanci vybudovat nový stát na čerstvém místě, bez továren, dálnic či jiných výtvarků moderní civilizace a současně poslouží jako hráz před čínskou hrozbou. Aby Rusko mohlo osvojovat tyto oblasti, bude muset rezignovat na marxistickou ideologii, která velí k zahraničně politické expanzi namísto rozvíjení daných území. V nově zformovaném národním státu s centrem na severovýchodě Sibiře by přitom silnou roli hrály ruské tradice a zvyklosti, které se osvědčily, alespoň co se týče státního zřízení, kterým měla být tzv. demokracie malých prostorů, která podle Solženicyna má dlouhodobou tradici. To jasně dokazuje nacionalistické, izolacionistické, národně konzervativní a tradicionalistické prvky v jeho ideologické orientaci. Taková odpověď jednoznačně potvrzuje první hypotézu, že A. Solženicyn byl tradicionalisticky orientovaný konzervavec. Práce také potvrzuje třetí hypotézu, podle které názory A. Solženicyna ovlivnila morální devastace sovětské společnosti. S tím lze souhlasit, protože A. Solženicyn dal ve svých dílech najevo, hlavně v eseji Jak znovu uspořádat Rusko, že sovětské impérium negativně působí na ruský národ, proto volal po jeho transformaci na ruský národní stát. A. Solženicyn si byl vědom, že komunismus a Sovětský svaz Rusům nic nedává, a že na něm vlastně prodělávají. Právě od národního státu očekával, že umožní uzdravení ruského národa, protože veškeré zdroje a veškerá energie tak bude vkládána na jeho rozvoj, nikoliv na rozvoj neruských oblastí. Na základě toho lze potvrdit tuto hypotézu. Na druhou stranu pro detailnější testování této hypotézy je třeba se zaměřit na jeho společenský původ a životní zkušenosti a následně zvážit, jak spolu s degradací společnosti ovlivňovaly jeho myšlení. Cílem druhé výzkumné otázky bylo zjistit, v čem se oba kritici režimu shodovali a naopak, kde se jejich názory lišily. Ideologická identifikace Andreje Sacharova a Alexandra

Solženicyna jasně ukazuje rozdíl mezi sociálním liberálem a národním konzervativcem, rozdíl mezi progresivně orientovaným člověkem a tradicionalisticky smýšlejícím konzervativcem, rozdíl mezi internacionalistou a izolacionistou a také rozdíl mezi demokraticky orientovaným disidentem a více či méně k autoritářskému režimu vzhlížejícím disidentem. To však neznamená, že by se v ničem neshodovali. Oba disidenti spolu v mnoha otázkách souhlasili, nicméně navrhovali jiná řešení vyplývající z jejich odlišné ideologické orientace. Tyto rozdíly se projevovaly nejvíce ve čtyřech oblastech, v otázce teritoriální transformace Sovětského svazu, v otázce demokratizace společnosti, v zahraniční politice a také v otázce pokroku. Pokud jde o reformování samotného Sovětského svazu, které považovali oba disidenti za nezbytné, A. Solženicyn jakožto národní konzervativce a tradicionalista vystupoval přímo za rozpuštění Sovětského svazu a jeho nahrazení ruským národním státem zahrnující Rusko, Ukrajinu a Bělorusko. Naproti tomu, A. Sacharov vystupoval za transformaci bývalých sovětských republik v dobrovolné sdružení států Evropy a Asie. V oblasti zahraniční politiky A. Sacharov jakožto internacionalista vystupoval za maximální účast Ruska v mezinárodní politice ve snaze vyřešit globální problémy. A. Solženicyn jakožto izolacionista vystupoval za maximální uzavřenost Ruska a koncentraci jen na domácí problémy. V oblasti pokroku, A. Sacharov jako progresivně smýšlející člověk očekával, že to budou právě technologické inovace, které v budoucnu usnadní život a pomohou překonat řadu problémů. A. Solženicyn naopak vnímal pokrok jako příčinu všech problémů, především ekologických problémů a řešení viděl v návratu k přírodě a tradicím minulých století.

Za úspěch této práce autor považuje detailní rozbor článků a jiných rukopisů Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna, na základě něhož bylo podáno zjištění ideologické orientace těchto dvou významných osobností. Tím se práci podařilo zodpovědět na výzkumnou otázku a prověřit hypotézy. Jak bylo zmíněno již v úvodu, tomuto tématu není věnována dostatečná pozornost, zvláště Andreji Sacharovovi není věnována dostatečná pozornost, a tak práce obohatila české akademické prostředí a napravila zčásti tento nedostatek. Na druhou stranu, práce má určité nedostatky, neúspěchy a rezervy. V první řadě je třeba zdůraznit, že téma je značně široké, zvláště co se týče stanoveného postupu. V případě omezení se výlučně na A. Sacharova nebo A. Solženicyna by mohlo být dosaženo přesnějších výsledků při odpovědi na výzkumnou otázku. Je třeba také přiznat, že práce se zabývala rozбором článků a jiných textů A. Sacharova a A. Solženicyna s cílem zjistit jejich ideologickou orientaci, takže práce má spíše popisný charakter. Z toho důvodu mnoho otázek zůstává otevřených a lze v podobném výzkumu ještě pokračovat. Vhodným tématem dalšího výzkumu by mohla být například otázka, jaký vliv měly myšlenky A. Solženicyna na ruské

národní hnutí či ruský nacionalismus, popřípadě ideje A. Solženicyna v programových dokumentech ruských nacionalistických stran či organizací. V případě výlučné koncentrace na A. Sacharova lze pokračovat v dalším výzkumu otázkou, jaký vliv měly myšlenky Andreje Sacharova na Perestrojku, na demokratickou opozici posledních let Sovětského svazu. Téma je tedy značně široké a lze na něho mnoha dalšími otázkami navázat.

6. Literatura

Alekseeva, Ljudmila. 2016. *Istorija pravozashhitnogo dvizhenija v Rossii: sovetkij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja gruppa.

Alekseeva, Ljudmila. 2012. *Istorija inakomyslija v SSSR: Novejshij period*. Moskva: Moskovskaja Khelsinskaja gruppa.

Amalrik, Andrej. 1970. *Prosushhestvuet li Sovetskij Sojuz do 1984 goda?* Amsterdam: Fond imeni Gercena.

Avtorkhanov, Abdurakhman. 1988. *Imperija kremlja. sovetkij tip kolonializma*. Garmisch-Partenkirchen: Prometheus-Verlag.

Avtorkhanov, Abdurakhman. 1980. *Sila i bessilie Brezhneva: politicheskie ehtjudy*. Frankfurt/Main : Possev-Verlag.

Barsenkov, Aleksandr. 2012. *Novoe myshlenie» vo vneshnej politike sssr (1985-1991)*. *Vestnik Moskovskogo universiteta* 25 (4): 41-71. Dostupné z: https://fmp.msu.ru/attachments/article/256/BARSENKOV_1_2012.pdf.

Brown, Colin, Peter J. Mooney. 1987. *Cold war to détente 1945-85*. London: Heinemann Educational Books.

Daniel, Alexandr, Zbigniew Gluza. 2017. *Slovník disidentů. Přední osobnosti opozičních hnutí v komunistických zemích v letech 1956 – 1989*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

De Waal, Thomas de. 2012. *Černá zahrada. Arménie a Ázerbájdžán v míru a za války*. Praha: Academia.

Fein, Esther. 1990. „Upheaval in the East; Gorbachev Hands Over Katyn Papers“
Nytimes.com, 30. 04. 2020 (online). Dostupné z:
<https://www.nytimes.com/1990/04/14/world/upheaval-in-the-east-gorbachev-hands-over-katyn-papers.html>.

Frey, Marc. 2003. *Dějiny vietnamské války: tragédie v Asii a konec amerického snu*. Praha: Paseka.

Gaddis, John Lewis. 2006. *Studená válka*. Praha: Slovart.

Garcelon, Marc. 2005. *Revolutionary Passage: from Soviet to post soviet Russia, 1985-2000*. Philadelphia: Temple University Press.

Gromyko, Andrej. 1984. *Dějiny diplomacie:1961-1979*. Praha: Svoboda.

Heywood, Andrej. 2004. *Politologie*. Praha: Eurolex Bohemia.

Janik, Andrejj. 2012. *Istorija sovremennoj Rossii: Istoki i uroki poslednejj rossijskojj modernizacii (1985–1999)*. Moskva: Fond sovremennoj istorii; Izdatelstvo Moskovskogo universiteta.

Judt, Tony. 2008. *Poválečná Evropa. Dějiny od roku 1945*. Praha: Slovart.

Kagarlitsky, Boris. 2008. *Empire of the Periphery Russia and the World System*. London: Pluto Press.

Kant, Imanuel. 1999. *K věčnému míru*. Praha: Oikoymenh.

Khosking, Dzheffri. 1994. *Istorija Sovetskogo Sojuza 1917-1991 gg* . Moskva: Vagrius.

Kotz, David, Fred Weir. 1997. *Russia's Path from Gorbachev to Putin: The Demise of the Soviet System and the New Russia*. London: Routledge.

Krejčí, Oskar. 1989. *USA a mocenská rovnováha*. Praha: Svoboda.

Kurfürst, Jaroslav. 2018. *Příběh ruské geopolitiky: Jak se ruská myšlenka zmocnila více než šestiny světa*. Praha: Karolinum.

LaFeber Walter. 1991. *America, Russia and the Cold War 1945 – 1990*. New York: McGraw-Hill.

Litera, Bohuslav. 2019. *Od Stalina ke Gorbačovovi: Mezinárodní postavení a politika komunistické supervelmoci 1945–1991*. Praha: Dokořán.

Litera, Bohuslav, Miroslav Tejchman, Jiří Vykoukal. 2000. *Východ, vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944 – 1989*. Praha: Libri.

Lubrano, Linda. 1981. National and International Politics in US-USSR Scientific Cooperation. *Social Studies of Science* 11 (4): 451-480. Dostupné z: <https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=Lubrano%2C+Linda.+1981.+National+and+International+Politics+in+US-USSR+Scientific+Cooperation>.

Malia, Martin. 2004. *Sovětská tragédie: dějiny socialismu v Rusku v letech 1917-1991*. Praha: Argo.

McMahon, Robert. 2003. *The Cold War: A Very Short Introduction*. London: Oxford University Press.

Mikolaj, Iwanow. 2013. Disidentské hnutí v Sovětském svazu. Pp. 8-16 in Petr, Blažek a Pažout Jaroslav. *Dominový efekt: Opoziční hnutí v zemích střední Evropy a pád komunistických režimů v roce 1989*. Praha: Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR.

Martin, Barbara. 2019. Soviet Dissidents and the Legacy of the 1917 Revolutions. *Vestnik of Saint Petersburg University. History* 64 (1): s. 107-1193. Dostupné z: <http://vestnik.spbu.ru/html19/s02/s02v1/06.pdf>.

Nálevka, Vladimír. 2003. *Studená válka*. Praha: Triton.

Nálevka, Vladimír. 2000. *Světová politika ve 20. století II*. Praha: Aleš Skřivan.

Nogee, Joseph, Robert H. Donaldson. 1984. *Soviet foreign policy since World War II*. New York: Pergamon.

Novák, Martin. 2015. *Kati pražského jara: Brežněv a jeho éra v Kremle*. Praha: Epoque.

Novák, Martin. 2008. *Džihád proti Kremle: Sovětská válka v Afghánistánu a zrod Al-Káidy*. Praha: Epoque.

Orlando Figes. 1996. *Lidská tragédie. Ruská revoluce 1917- 1924*. Praha: Beta-Pavel Dobrovský.

Pazderka, Josef. 2011. *Invaze 1968: Ruský pohled*. Praha: Ústav pro studium totalitních režimů.

Pikhoja, Rudolf. 2000. *Sovetskijj Sojuz: istorija vlasti. 1945–1991*. Novosibirsk: Sibirskijj khronograf.

Pipes Richard. 2004. *Rusko za starého režimu*. Praha: Argo.

Porubcansky, Mark. 1990. „Soviets Admit Responsibility for Katyn Massacre“ Apnews.com, 30. 04. 2020 (online). Dostupné z: <https://apnews.com/c28f061b5edf068cf4baca96300a3113>.

Sakharov, Andrej. 1966. „Pismo 25 dejatelej sovetskijj nauki, literatury i iskusstva L. I. Brezhnevu protiv reabilitacii I. V. Stalina“ *old.ihst.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://old.ihst.ru/projects/sohist/document/letters/antistalin.htm>.

Sakharov, Andrej. 1991. „Razmyshlenija o progresse, mirnom sosushhestvovanii i intellektualnoj svobode.“ Pp. 11-48 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrej. 1970. Pismo rukovoditeljam partii i pravitelstva. *Antology.igrunov.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://antology.igrunov.ru/authors/saharov/1125404394.html>.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Pamjatnaja zapiska.“ Pp. 48-63 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „O strane i mire.“ Pp. 86-151 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Mir cherez polveka.“ Pp. 73-86 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Mir, progress, prava cheloveka.“ Pp. 151-164 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „O pisme Aleksandra Solzhenicyna «Vozhdjam Sovetskogo Sojuza.“ Pp. 63-73 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Otvetstvennost uchenykh.“ Pp. 201–208 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Trevoga i nadezhda.“ Pp. 173-185 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Otkrytoe pismo ob Afganistane.“ Pp. 199-201 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1981. Chto dolzhny sdelat USA I SSSR, chtoby sokhranit mir. Sakharov-archive.ru, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.sakharov-archive.ru/index.htm>.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Opasnost termojadernoj vojny: Otkrytoe pismo doktoru Sidneju Drellu.“ Pp. 223-225 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1987. Novoe politicheskoe myshlenie neobkhodimo. Sakharov-archive.ru, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.sakharov-archive.ru/index.htm>.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Neizbezhnost perestrojki.“ Pp. 239-257 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Rech pri zakrytii I-go sezda narodnykh deputatov.“ Pp. 260- 266 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1991. „Konstitucija Sojuza Sovetskikh Respublik Evropy i Azii“ Pp. 266-276 in Elena Bonnehr (ed.). *Trevoga i nadezhda*. Moskva: Inter-Verso.

Sakharov, Andrejj. 1996. *Vospominanija*. Moskva: Prava cheloveka. Dostupné z: <https://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=book&num=1063>.

Shubin, Aleksandr. 2008. *Dissidenty, neformaly i svoboda v SSSR*. Moskva: Veche. Dostupné z: <https://ekniga.org/istoriya/65846-dissidenty-neformaly-i-svoboda-v-sssr.html>.

Shubin, Aleksandr. 2000. *Ot “zastoja” k reformam. SSSR v 1977–1985 gg.* Moskva: Rossijskaja politicheskaja ehnciklopedija».

Sogrin, Vladimir. 2001. *Politicheskaja istorija sovremennoj Rossii. 1985-2001: ot Gorbacheva do Putina*. Moskva: Ves mir.

Solzhenicyn, Alexandr. 2011. *Souostroví Gulag 1. díl*. Praha: Nakladatelství Academia.

Solzhenicyn, Aleksandr. 2006. *Rossija v obvale*. Moskva: Russkijj put.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Russkijj vopros” k koncu XX veka.“ Pp. 616-703 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JAroslavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1990. Kak nam obustróit Rossíju? *Komsomolskaja pravda*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <https://www.kp.ru/daily/24141/359116/>.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Chem grozit Amerike plokhoe ponimanie Rossii.“ Pp. 336-382 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JArosavl:Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v vashingtone pered predstaviteljami profsojuzov AFT — KPP.“ Pp. 229-256 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JArosavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v garvarde.“ Pp. 309-329 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JArosavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1995. „Rech v nju -jyorke pered predstaviteljami profsojuzov AFT — KPP.“ Pp. 256-280 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Publicistika*. JArosavl: Verkhne-Volzhscoe knizhnoe izdatelstvo.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1974. *Pismo vozhdjam Sovetskogo Sojuza*. Parizh: YMCA-PRESS.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1974. „Raskajanie i samoogranichenie kak kategorii nacionalnojj zhizni.“ Pp. 115-151 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Iz-pod glyb Sbornik statejj*. Parizh: YMCA-PRESS.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1974. „Na vozvráte dykhánija i soznánija.“ Pp. 7-29 in Aleksandr, Solzhenicyn (ed.). *Iz-pod glyb Sbornik statejj*. Parizh: YMCA-PRESS.

Solzhenicyn, Aleksandr. 1967. „Pismo IV-mu vsesojuznomu sezdu Sojuza sovetskikh pisatelej“ *antology.igrunov.ru*, 6. 11. 2019 (online) Dostupné z: <http://antology.igrunov.ru/authors/solzh/letter-to-writers.html>.

Subtelny, Orest. 2009. *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press.

Syruček, Milan. 2016. *Michail Gorbačov: uchránil Prahu od krveprolití?* Praha: Grada Publishing.

Syruček, Milan. 2015. *Rusko-ukrajinské vztahy, Mýty a skutečnost*. Praha: Grada.

Syruček, Milan. 2010. *Tajná zbraň na Ussuri (sovětsko-čínský ozbrojený konflikt v březnu 1969)*. Praha: Epoque.

Syruček, Milan. 2008. *Banderovci – hrdinové nebo bandité?* Praha: Epoque.

Švankmajer, Milan. 1995. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny.

Vydra, Zbyněk et al. 2017. *Dějiny Ruska*. Praha: Lidové noviny.

Wallenstein, Peter. 1985. American-Soviet Detente: What Went Wrong? *Journal of Peace Research* 22 (1): 1-8. Dostupné z: <https://www.jstor.org/action/doBasicSearch?Query=d%C3%A9tente+what+went+wrong>.

Wegs, Robert, Robert Ladrech. 2002. *Evropa po roce 1945*. Praha: Vyšehrad.

Zubov, Andrejj. 2009. *Istorija Rossii. XX vek: 1939-2007*. Moskva: AST.

Žídek, Libor. 2009. *Dějiny světového hospodářství*. Plzeň: Aleš Čeněk.

7. Abstrakt

Diplomová práce na téma Disidenti v SSSR: Ideologická orientace Andreje Sacharova a Alexandra Solženicyna se zabývá hledáním odpovědi na dvě výzkumné otázky: Jaká byla ideologická orientace těchto dvou vybraných disidentů v úvahách nad reformami státního zřízení a kde se oba kritici režimu shodovali a naopak, kde jsou jejich názory zcela odlišné? Pro tento účel práce rozebírala články a jiné rukopisy vybraných disidentů. Na základě rozboru tvorby Andreje Sacharova bylo zjištěno, že A. Sacharov má blízko k sociálně liberálnímu smýšlení, k progresivním hodnotám, k myšlenkám pacifismu a globalizace. A. Solženicyn pak představuje člověka s názorově odlišnými postoji. Jeho názory totiž obsahují myšlenky ruského nacionalismu, izolacionismu, konzervatismu a tradicionalismu. Pokud jde o podobnosti těchto dvou vybraných kritiků režimů, obě postavy se nejvíce shodují v otázce reformy systému, nicméně jako názorově odlišně osoby si jinak představují reformy systému.

Abstract

The diploma thesis on topic Dissidents in the USSR: Ideological orientation of Andrei Sakharov and Alexander Solzhenitsyn pays attention on searching answers to two research questions: What was the ideological orientation of these two selected dissidents in thinking about the reforms of the state system, where both critics of the regime agreed and, conversely, where their opinions are completely different? For this purpose, the work analyzed articles and other manuscripts of selected dissidents. Based on the analysis of the work of Andrei Sakharov and Alexander Solzhenitsyn, it was found that A. Sakharov is close to social liberal thinking, to progressive values, to the ideas of pacifism and globalization A. Solzhenitsyn then represents a man with different opinions. His opinions include ideas of Russian nationalism, isolationism, conservatism and traditionalism. In terms of similarities of both dissidents, both personalities agree most on the issue of system reform, however as people with different opinions, they imagine otherwise the reform of system.